

Mediterrán és Balkán Fórum

KELET-MEDITERRÁN ÉS BALKÁN TANULMÁNYOK KÖZPONTJA

XIII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

ISSN 1788-8026

KEDVES OLVASÓ!

A PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (KMBTK) által útjára indított Mediterrán és Balkán Fórum a Balkán, a Kelet-Mediterráneum és a Közel-Kelet térségét érintő kutatások eredményeit közli. Az elektronikus formával célunk az, hogy a témában érdekelteket és érdeklődőket gyorsabban tájékoztassuk a friss háttérlemzésekkel.

A Mediterráneum és Balkán rovatokban tudományos elemzések közlésére vállalkozunk, a Mozaik címszó alatt ismeretterjesztő, kulturális jellegű írásoknak adunk helyet.

A Mediterrán és Balkán Fórum lehetőséget biztosít minden tudományos igényességgel elkészített, a térséget érintő munka közlésére. A tanulmányok magyar, ill. angol nyelvűek lehetnek, terjedelmük a 20 000 karaktert (képekkel, térképekkel, ábrákkal) nem haladhatja meg. A szakmai folyóirat csak a szerkesztőbizottság által lektorált írásokat jelenteti meg.

Tartalom:

Köszöntő.....	1
Fiume változó helyzete a magyar gazdaságpolitikában, különös tekintettel a magyar agrárexportra a Trianont követő konszolidációtól a kilencvenes évekig.....	2
Átalakuló gazdasági régiók a magyar történelemben II.	15
Törökország szerepvállalása a Nyugat-Balkánon	28

Főszerkesztő:

Dr. Reményi Péter

Főszerkesztő-helyettes:

Dr. Kitanics Máté

Zagyai Nándor

Szerkesztőség:

7624 Pécs

Ifjúság útja 6.

Telefon: 72/503-600

Fax: 72/501-531

Web: <http://www.mbforum.hu>

ISSN 1788-8026

Szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. Békési László, Dr. Eyüp Artvinli

Dr. Csüllög Gábor, Dr. Gábli Cecília,

Dr. Melek Çolak, Dr. Gulyás László,

Dr. Hóvári János, Dr. Carlos Flores Juberías

Dr. Juhász József, Dr. Kocsis Károly,

Dr. Jaime Nicolas Muniz,

Dr. Pap Norbert (elnök), Dr. M. Császár Zsuzsa

Dr. N. Rózsa Erzsébet,

Dr. Dejan Šabić, Dr. Kókai Sándor,

Dr. Siposné Kecskeméthy Klára,

Dr. Edita Stojić-Karanović,

Dr. Szilágyi István, Dr. Tonk Márton,

Dr. Végh Andor, Dr. Yamamoto Akiyo

Lapszerkesztő:

Sümeghy Dávid

Olvasószerkesztő:

Ambrus Andrea, Simon Bertalan, Sümeghy Dávid,

Szabó Róbert

Felelős kiadó:

PannonCastrum Kft.

Dr. Pap Norbert

7635 Pécs, Csóka dűlő 19

Fiume változó helyzete a magyar gazdaságpolitikában, különös tekintettel a magyar agrárexportra a Trianont követő konszolidációtól a kilencvenes évekig

Bali Lóránt¹

1. Abstract

According to the Croatian-Hungarian Compromise (Nagodba), the 66th § of the XXX. act, 1868 disposed the situation of Fiume where the town was mentioned as a separate body belonging to the Hungarian Crown (*separatum sacra regni coronae adnexum corpus*). The years of the dualism had a positive impact on the harbour city. In 1869 the number of the present population was 17.884 persons which, by 1910, grew to 49.806. After the peace treaties closing the World War I the affiliation of Fiume was only slowly sorted out. There were numerous political ideas in order to solve the question. The initiation of the reorganisation of the economy only started in the second half of 1925, when Fiume was under the authority of Italy. Italy recognised that the town possessed only a limited importance to the country. Due to its geographical allocation and proximity to Trieste, the real hinterland of Fiume was the South Slavic State and Hungary. In the Yugoslavian era after World War II the harbour was experiencing its renaissance which was later deflected by the South Slavic Civil War. In Croatia, despite of the fact that the town is among the five greatest cities of the country, the harbour could not reorganise itself.

Keywords: Fiume, economic policy, maritime trade

2. Fiume politikai, gazdasági helyzete az Osztrák-Magyar Monarchiában

Az 1868. évi XXX. törvénycikk 66. §-a rendelkezett Fiume helyzetéről a horvát-magyar kiegyezést (Nagodba) illetően, ahol a várost a Magyar Koronához tartozó külön testként említi (*separatum sacra regni coronae adnexum corpus*). A település helyzetéről a horvát sabor, a magyar országgyűlés és a város önkormányzata hosszas tárgyalásokat folytatott, amelyek nem vezettek eredményre. A megegyezési próbálkozások után a magyar kormányzat az uralkodó beleegyezésével jóváhagyta 1870 júliusában a „Fiume provizórium” rendeletet, ezzel a város és kerülete ideiglenesen magyar irányítás alá került (Horváth J. 1999, S. Pallos P. 2012, Pelles M.–Zsigmond G. 2018.).

A közjogi helyzet rendeződésével a magyar tudományos-gazdasági életből kiemelkedve Havass Rezső az elsők között ismerte fel a kereskedelem és a közlekedési kapcsolatok fejlesztésének fontosságát. Több erre vonatkozó elképzeléssel is rendelkezett a Magyar Királyság szempontjából. „A magyar nemzetgazdasági és hatalmi törekvéseinek iránytűje keletre mutat. Nemcsak egy dicső múltnak, az Árpádok, az Anjouk és Mátyás király világpolitikájának hagyománya serkent minket erre a törekvésre, hanem érdekeink egész láncolata – kiváltképpen gazdasági téren – egyik legfontosabb feladatunkká teszi, hogy keleten, elsősorban a szomszéd Balkán-félszigeten, tért foglaljunk.” (Havass R. 1913, 153. p.) E témában jelent meg 1878-ban az első jelentős gazdaságföldrajzi értekezése a károlyváros-fiumei vasút szerepéről a magyar nemzetgazdaságban. Ettől fogva napirenden volt a magyar imperialisztikus törekvések tudományos képviselete az Adriára való kijutás problematikájának vizsgálatában (Pécsi A. 1927).

¹ Adjunktus, Pannon Egyetem, Georgikon Kar, Gazdaságmódszertani Tanszék

A kereskedelem fejlődésének elengedhetetlen záloga volt a kikötő és a Budapesttel való vasúti összeköttetés fejlesztése. 1873 őszére elkészült a Károlyvárost összekötő szakasz az Alföld-Fiume fővonal részeként, ezzel bekapcsolódott az országos vasúti közlekedés vérkeringésébe. A korszak végére a pályaudvart és a kikötőt kiszolgáló mintegy 60 km hosszú vágányhálózat épült ki. 1867–1918 között a magyar kormányok mintegy 55 millió koronát investáltak a városba. Baross Gábor közlekedési miniszter a nemzetgazdasági érdekeket szem előtt tartva teremtette meg vasút–közút–kikötő hármasság fejlesztésének a költségvetési lehetőségeit. Ennek eredményeként a teherforgalom 1913-ban elérte a 2,1 millió tonnát, s ezzel az európai kikötők közötti rangsorban a 10. helyet foglalta el. A kedvezőtlen természeti adottságok ellenére - az állami beruházások eredményeként - sikerült megteremteni a versenyképességét.

Az 1880. évi XXV. törvénycikk a Fiume és a nyugat-európai kikötők közt rendszeres gőzhajózási összeköttetés létesítéséről elősegítette, hogy állami szubvencióval az "Adria-Ship-Company" révén bekapcsolódjon a nyugat-európai tengeri kereskedelmi forgalomba. 1891-ben megszűnt a fiumei kikötő szabad kikötői státusza, ezzel bekerült az osztrák-magyar közös vámterületbe.

A dualizmus évei kedvező hatást gyakoroltak a kikötővárosra. 1869-ben a jelenlévő népesség száma 17.884 fő volt, 1910-re ez a szám 49.806-ra emelkedett. A magyar nemzetiségű lakosság aránya 13%, a horvát és szerb 26,8%, az olaszé pedig 48,6% volt. Tehát amikor 1918. október 29-én Jekelfalussy Zoltán, az utolsó magyar kormányzó elhagyta Fiumét, akkor egy fejlett, multietnikus várost hagyott a háta mögött (Fest A. 1912, Pap N. 2007, Pelles M.–Zsigmond G. 2018.).

3. A politikai és államjogi helyzet átalakulása az első világháborút követően

Az első világháborút lezáró békeszerződéseket követően Fiume hovatartozása csak lassan rendeződött, közjogi helyzete a trianoni békeszerződés után négy évvel még rendezetlen volt. Több politikai elképzelés is felmerült a kérdéskör megoldására. A wilsoni javaslatok és a londoni egyezmény alapján a város Horvátország részét kellett volna, hogy képezze. A békekonferencián felmerült egy független Fiume Állam létrehozása is, amelyet maguk a város lakói is támogattak. Ez utóbbi folyamatot Ricardo Zanella autonomista politikus próbálta meg befolyásolni. Elképzelései gazdaságilag helytállóak voltak, hiszen egy autonóm kikötő független a kül- és belpolitikai harcoktól. A helyzet megvalósulásával, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, a város csak nyert volna. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság gazdaságát a spliti és a sušaki kikötő kapacitása nem tudta kielégíteni, ami az előnytelen vasúti kapcsolatokkal és a gyenge kikötői raktározási, rakodási potenciál gyengeségével magyarázható (Gulyás L.–Bali L. 2012, Gulyás L. 2012, Szávai F. 2009).

Felmerült a kikötő felosztása is. Horvátország magának követelte a Recina folyó deltáját és a Baross-kikötőt, ám 1920. január 20-án Londonban már az egész kikötőre benyújtotta az igényét. A nagyhatalmak a rapallói konferencián visszautasították az olasz és a délszláv javaslatot is, és megegyeztek Fiume szabad állammá nyilvánításáról, amelyet Olaszországgal csak egy keskeny földcsík kötött össze. Az új politikai képződmény azonban folyamatos működési zavarokkal küzdött, ennek „kezelésére” az olasz kormány katonai kormányzót nevezett ki. A helyzet megoldására 1924. január 27-én Rómában létrejött az a megállapodás, amelynek értelmében az olaszok annektálták Fiumét, Jugoszlávia pedig megkapta a Baross-kikötőt. A megállapodás részleteit a nettunoi egyezmény rendezte 1925. július 20-án, amely az olasz-jugoszláv kikötői és vasúti forgalmat is szabályozta. Ezt követően kerülhetett sor a magyar-fiumei kapcsolatok újragondolására (Binét Gy. 1931, Sajnović P. 1953).

4. Az olasz-magyar Fiume-gazdaságpolitika főbb aspektusai

A gazdasági élet újjászervezésének megkezdésére az olasz fennhatóság alatt álló Fiumében csak az 1925. év második felében került sor. Olaszország felismerte, hogy számára a város csak korlátozott jelentőséggel bír. Földrajzi fekvéséből és Trieszt közelségéből adódóan Fiume igazi hátszaga a délszláv állam és hazánk volt. Ezért Olaszország arra törekedett, hogy elősegítse a kikötő régi gazdasági és vonzáskörzeti kapcsolatainak a helyreállítását. Megteremtette a hajóösszeköttetést Európa fontosabb kikötőivel, újraszervezte a kikötői szolgálatot, és támogatta a város gazdasági teljesítőképességének a megerősödését. Az utolsó békeév, 1913, kereskedelmi forgalmának nagy részét a magyar tengerészet bonyolította le 134 gőzessel, 142 539 tonna úrtartalommal. A háborús veszteségek eredményeként a flotta 50 gőzösre és 71 794 tonna úrtartalomra csökkent. A hajók többségét az „Adria” Társaság² birtokolta, a „Levante”, „Orient”, „Fiumana”, „Costiera” és a „Nautica” mellett. Menetrend szerinti forgalommal azonban csak az első rendelkezett. A kikötők és raktárak karbantartására, kezelésére létrehozta a Fiumei Közraktárállalatot, és helyreállította a rendszeres szárazföldi közlekedést is. Újraéledt a Fiume-Zágráb-Gyékényes vasútvonal. Azonban ennek a működése továbbra is problémás volt. Az olaszokkal való kapcsolatot biztosító, a Trieszt-Postojna vonalból elágazó Fiume-San Pietro vonal nem tudta kielégíteni a forgalmi igényeket. A jugoszláv vonalak tarifális kérdései is megoldatlanok maradtak (Binét Gy. 1931).

Az olasz gazdaságpolitika a Fiumét érintő kérdéseket hasonlóan próbálta megválaszolni, mint ahogy korábban a Monarchia tette, állami ráhatással. A hátszág és kereskedelmi forgalom nélkül tengődő városban ipari beruházásokat hajtott végre, valamint hitel-, adó- és vámkedvezményekkel segítette a kereskedelmi forgalom erősödését. 1926-ban létrehozta az Istituto Federale delle Casse di Risparmio delle Venezie Sezione Autonoma Fiumana pénzügyintézetet a tranzitforgalom finanszírozásának elősegítésére, amely Budapesten is rendelkezett bankfiókkal. A hazai Hitel-Bank és a Leszámítolóbank pedig Fiumében nyitott fiókot. Az 1927-ben megkötött olasz-magyar örökbarátsági szerződés alapján is Fiume lett a magyar tengeri kijárat (Snjanović P. 1953).

Fiume kikötője tárházai és raktárai révén ideális volt a magyar mezőgazdasági áruk befogadására, tárolására, kezelésére és továbbítására. 17 ezer vagon áru befogadására alkalmas kapacitásából 600 vagon a gabona és a liszt raktározását szolgálta³. Hazánk a kikötői forgalom részesedésében a második helyen állt, 1928-ban a vasúton érkezett áruk tekintetében részesedése az összforgalomból 27,1% volt⁴. Jugoszlávia 48,9%-kal állt az első helyen, Olaszország pedig 18%-kal a harmadik helyen. A vasúton elszállított áruk tekintetében Csehszlovákia 25,4%-kal, Magyarország 24,4%-kal, Olaszország 20,3%-kal, Jugoszlávia 17,7%-kal és Ausztria 12,1%-kal rendelkezett. A magyar összforgalom a húszas évek végén növekvő tendenciát és átstrukturálódást mutatott. A foszfát és a kőolaj visszaszorult a szállított áruszerkezetben a rizs, a déligyümölcs import, valamint a cukor, gabona, hüvelyesek, magvak, burgonya, répaszelet és a fa javára. Magyarország összforgalma Fiumével 1928-ban 1 256 103 q-t, 1929-ben pedig 1 510 118

² Az „Adria” Magyar Királyi Hajózási Rt. megszűnte után a részvényei felvásárlásából jött létre 1924-ben a „Societa Anonima di Navigazione Marittima Adria” Társaság, amely 1936 decemberéig működött Fiumében.

³ A Magyarország-Fiume viszonylatban történő gabonakereskedelem fő útvonala a Murakeresztúr-Kotoriba-Rakek-Postojna-Fiume vasútvonal volt. In: Magyar Országos Levéltár Kereskedelem-és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 7. tétel Búza és egyéb gabonák, maláta. Új magyar búza-export kalkulációja. Budapest, 1938. 06. 10.

⁴ 1936-tól a Jugoszláv Államvasutak „refrakciát” nyújt a tengerentúlra irányuló magyar búzaszállítmányokra. 1936 novemberéig 35 000 tonna búzát szállítottak le a Murakeresztúr-Kotoriba-Rakek-Postojna vonalon. Az S. A. Italo-Ungherese per i Traffici Fiumani képviselője kifejti, hogy a refrakcia átengedése vállalat számára a Magyar Külkereskedelmi Hivataltól a forgalom emelkedését serkentené, és ezáltal a jugoszláv refrakcia is nagyobb lenne, arányaiban tovább csökkentve a szállítási költségeket. In: Magyar Országos Levéltár Kereskedelem-és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 11. tétel S.A. Italo-Ungherese per i Traffici Fiumani. 7691/Tr/Sz. levele Méltóságos Kunder Antal min. tan. urnak, a m. kir. Külkereskedelmi Hivatal elnökének.

q-t tett ki, ez igen impozáns 20% közeli növekedést jelentett (Binét Gy. 1931).

A kikötőnek fontos szerepet szánt a magyar külkereskedelem a harmincas években is, ezt támasztják alá a Magyar Külkereskedelmi Hivatal levéltári anyagának egyes iratai. A magyar mezőgazdasági exportot hátrányosan érintette a kisantant államok hazánk irányába mutatott ellenséges viszonya, amelynek jelei megmutatkoztak a feljűk, illetve rajtuk keresztül irányuló kereskedelmi forgalom korlátozásában. Így, ahogy a Magyar Tengerentúli Hajózási Részvénytársaság 1933. 11. 02-án a Magyar Külkereskedelmi Hivatal elnökségének szánt levelében olvasható, a szarvasmarhák tengeri szállítására alkalmas speciális istállóhajók beszerzését indítványozták, amelyek megfelelő elhelyezést, táplálkozási lehetőséget biztosítanak minden állat számára, mérsékelve ezzel a hajóút során előálló súlycsökkenést és az ennek következményeként felmerülő forgalmi értékcsökkenést. Az indítvány az alábbi indokokat sorolja fel a város mellett: „A járat Fiuméből indulna ki, nem csupán azért, mert oda a vasúti fuvar valamivel olcsóbb, mint Triesztbe, hanem azért is, mert Fiumén át történő szállítás révén előmozdítanánk a legutóbbi római tárgyalások alkalmával létrejött szorosabb kereskedelmi kapcsolatunk kimélyítését Olaszországgal”⁵.

A járatokat 15 naponkénti menetrendben tervezték oda-vissza irányba a Fiume–Bari–Brindisi–Otranto–Messina–Catania–Malta–Tripolis–Fiume („A” verzió), illetve a Fiume–Patras–Pireus–Haifa–Jaffa–Fiume („B” verzió) útvonalon⁶. Az elképzelések szerint 24 db 400 egyed befogadására alkalmas hajó járta volna meg a két útvonalat összesen 9600 db-os évi teljesítménnyel. Emellett még lehetett számítani a görög, török és egyiptomi viszonylatban katonai ló, valamint magasabb értéket képviselő tenyészállatok szállítására is.

5. A fiumei kikötő exportforgalmának jellemzői a két világháború között, különös tekintettel az agrártermékekre

Az első világháborút követő gazdasági elszigetelődést követően csak lassan indult újra a kereskedelmi vérkeringés. 1925 után lehetett megkezdeni a kapcsolatok újraépítését az immár teljesen olasz érdekszférába tartozó térséggel. A kapcsolatok rendszere csak a harmincas évek végére tisztázódott le. Az Adriai-tengeri kijáratral párhuzamosan több lehetőség kihasználásával is próbálkozott a magyar külkereskedelem-politika. Dunai kijáratként Bráila, az északi-tengeri kijáratként pedig Hamburg jelent meg alternatívaként. A magyar önálló tengerészet megszűntével hazánk más nemzetiségű hajókat vett igénybe. Jelentős minőségbeli változást hozott a Duna-tengerjáró hajók üzembeállítása⁷, amelyek közül az első a „Budapest” nevet viselte⁸. Ezek éves szinten 46000 tonna áruszállításra voltak képesek. Két méteres merülési mélységgel rendelkeztek, amely lehetővé tette a Dunán és a tengeren való biztonságos hajózást is. Így hosszabb úton ugyan, de a szomszédos országok (Kisantant) hátrányos vasúti díjszabásait⁹ megkerülve sikerült a

⁵ Magyar Országos Levéltár Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 12. tétel, A Magyar Tengerentúli Hajózási Részvénytársaság Memoranduma A m. kir. Külkereskedelmi Hivatal nagyteljesítetű Elnökségének. Adria-i és Földközi tengeren való szállításra berendezett istállóhajó járat létesítésre vonatkozólag. 1933. 11. 02.

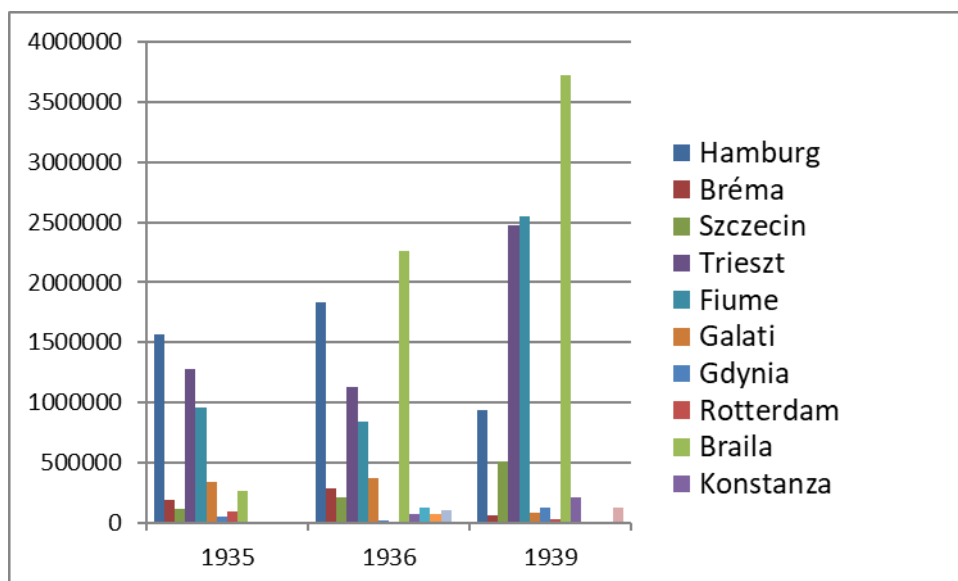
⁶ A település neveknél tartottam a levéltári forrásokban található autentikus formát.

⁷ A Duna-tengerjáró hajók üzembeállítását megelőzően, több kísérleti útra is sor került. Az első a Liselotte Rajna-tengerjáró Dunán való útja volt. A kísérleti út problémamentes volt, ám a hajó konstrukciója, merülése, kormány-szerkezete nem tette alkalmassá a Dunán való hajózásra. A második kísérlet a holland Apollinaris III. nevű motorossal történt, bár az út viszontagságosra sikerült (motortengelytörés, tűz ütött ki a hajón, betegség) ennek ellenére sikeresnek bizonyult. A hajózási tapasztalatok értékelése tükrében a parlament 500 ezer pengőt szavazott meg egy Duna-tengerjáró építésére.

⁸ Magyar Királyi Dunai- Tengerhajózási Rt. 1936. március 3-án alakult állami tőkével. Magyar Országos Levéltár XIX-H-1-bb 10 tétel Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Hajózási Főosztály. Adatok a dunai hajó konferenciához 1946. Hajózási Kérdések Békétárgyalások Előkészítő Anyaga 60. oldal

⁹ Fiume és Trieszt irányába lezajló vasúti teherforgalmat hátrányosan érintette a jugoszláv hatóságok magas díjszabása. A magyar állam a magas pályafoglalási díjakat úgynevezett „refrakciójával” igyekezett ellentételezni. Azonban ez csak korlátozottan hatott a versenyképességre.

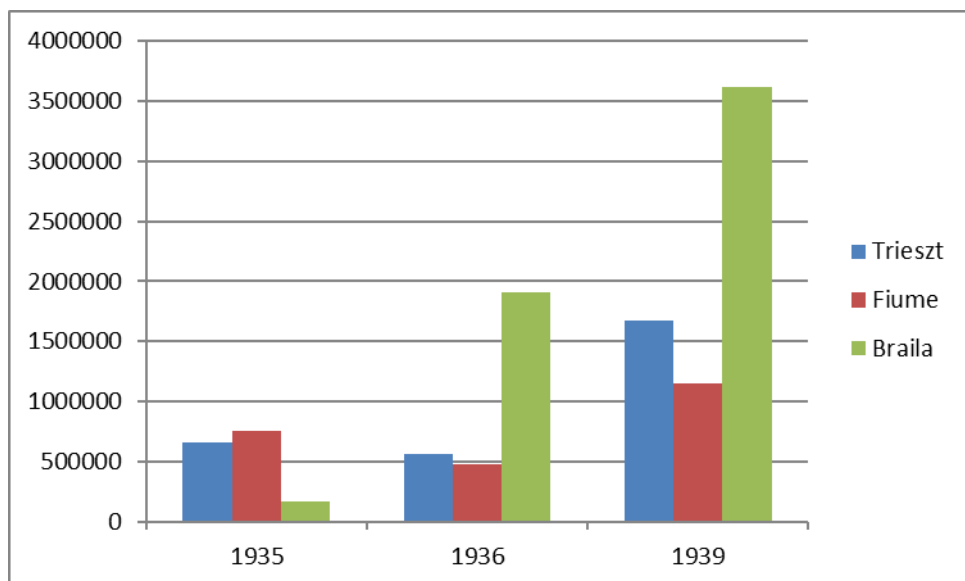
tengerre való kijutás, illetve a Duna– deltában lévő Brăila tengeri kikötőjének elérése. A következőkben a magyar export által használt kikötők forgalmi sajátosságait fogom bemutatni a két világháború közötti időszakban¹⁰ (Zsigmond G. 2010).

1. ábra: A magyar export által használt tengeri kikötők az 1930-as évek derekán. A mennyiség métermázsában van meghatározva. Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 255. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

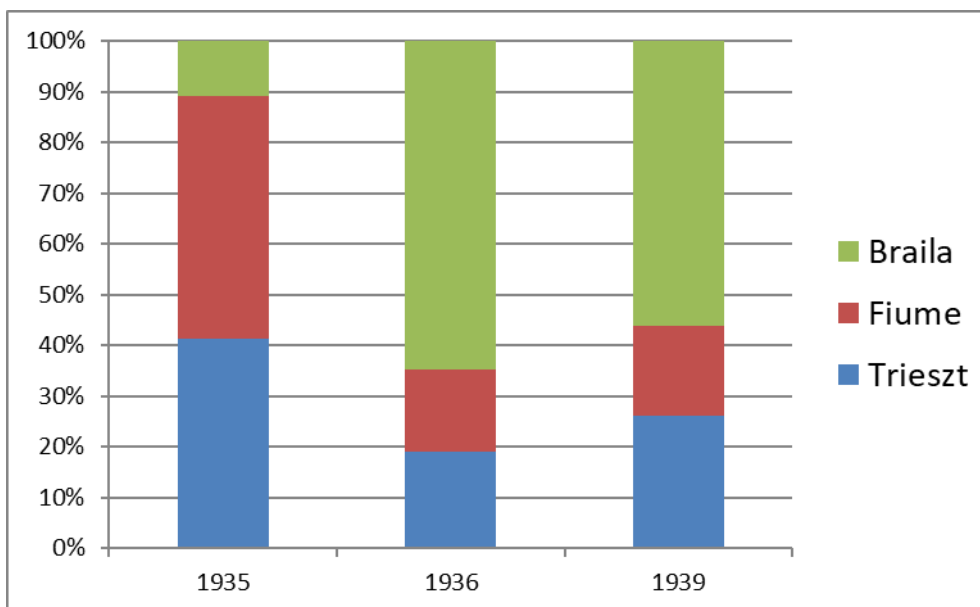
A magyar agrárkereskedelem által használt külföldi kikötők közül a harmincas évek derekán Hamburg, Trieszt, Fiume és Brăila bírtak a legnagyobb forgalommal. Fiumét és Triesztet a magyar állam továbbra is tradicionális tengeri kijáratként kezelte. Brăila jelentősége a dunai tengerhajózás megindulásával folyamatosan erősödött. Az évtized végére hazánk legnagyobb agrárexportban érdekelt tengeri kikötőjévé vált (1. ábra).

¹⁰ Fond Magyar Országos Levéltár XIX-H-1-bb 10 tétel Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Hajózási Főosztály. Adatok a dunai hajó konferenciához 1946. Hajózási Kérdések Békétárgyalások Előkészítő Anyaga

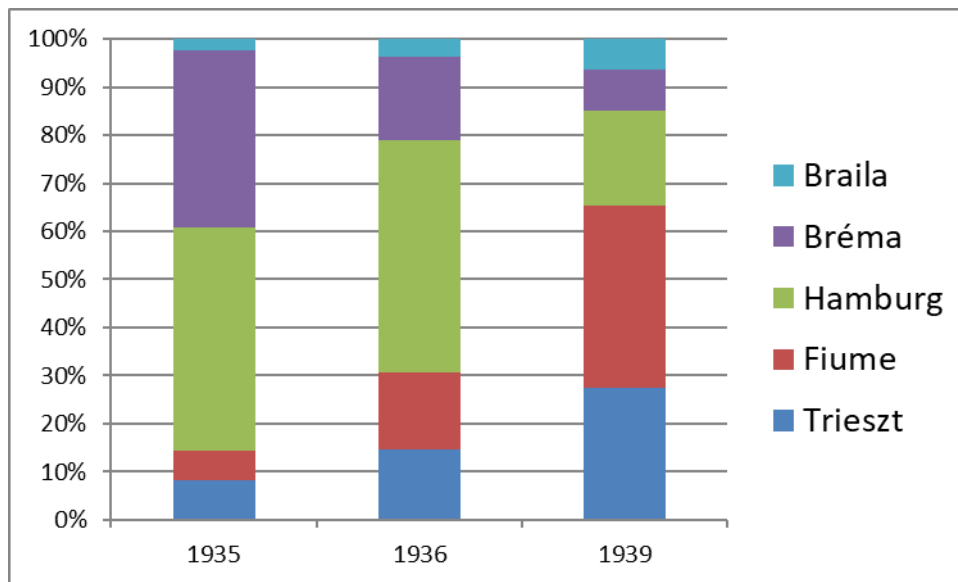
2. ábra: A magyar gabonaexport mennyiségi (métermázsában) változása Fiume, Trieszt és Bräila között az 1930-as évek derekán. Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 259. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A hátország nélküli Fiume és Trieszt a 30-as évek derekától a Magyar Királyi Dunai-Tengerhajózási Rt. létrehozását követően nehezen tudta felvenni a versenyt a Bräilába irányuló gabonaexporttal. A 1935-ös évben még elenyésző dunai forgalom 1936-ban már többszöröse volt a két adriai kikötő forgalmának. 1939-ben szignifikáns erősödés tapasztalható Trieszt és Fiume tekintetében, ennek ellenére a kettőjük forgalma sem tudta meghaladni Bräila forgalmát. Az 1939-es évben a magyar búzaexport 55%-át Bräila, míg 25%-át Fiume bonyolította le (2-3. ábra).

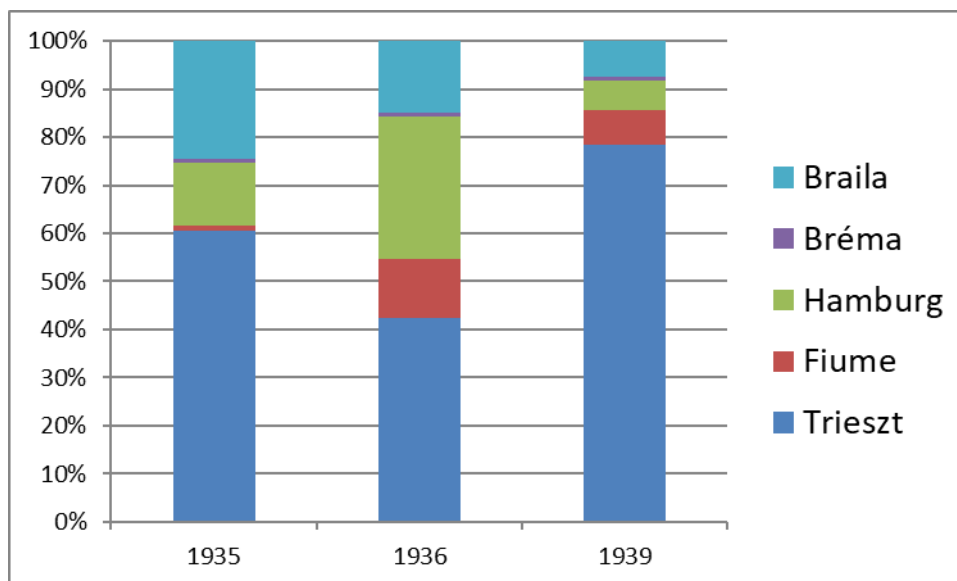
3. ábra: A magyar gabonaexport megoszlása Fiume, Trieszt és Bräila között az 1930-as évek derekán. Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 259. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A magyar búzaliszt exportjának lebonyolításában öt nagyobb kikötő vett részt, ezek közül Fiume és Trieszt térnyerése volt folyamatos. 1939-ben már Fiume bonyolította le a forgalom egyharmadát. Mindhárom évben szignifikáns részaránnyal bírt Hamburg. Ez a nyugat- és észak-európai piacok félkész, illetve kész termékek iránt mutatkozó növekvő keresletével volt magyarázható (4. ábra).

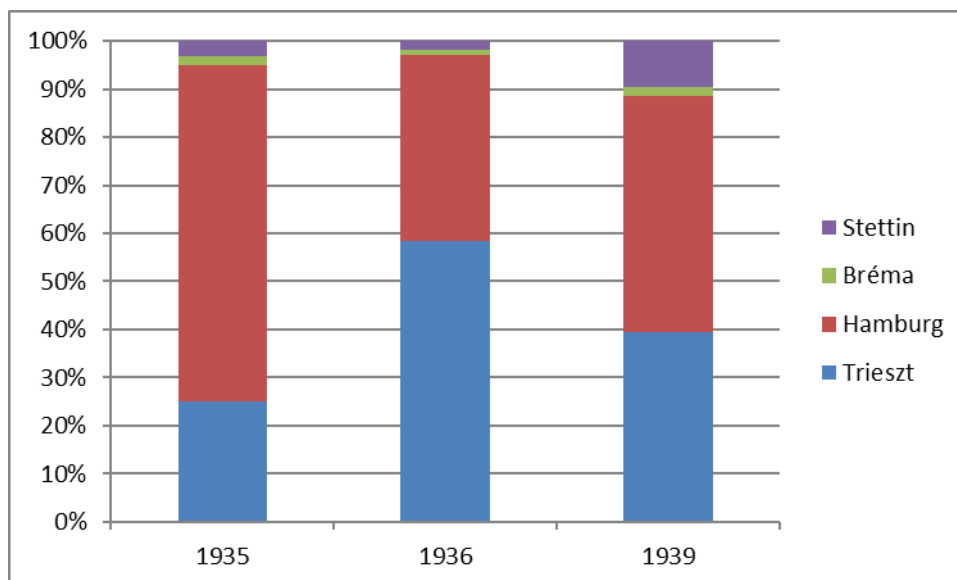
4. ábra: A magyar búzalisztexport megoszlása az 1930-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben. Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 259. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

Az olajos magvak kategóriájába hazánk agrárexportjában a napraforgó, a repce és a len tartoztak, Magyarország a kor Európájának legjelentősebb exportőrei közé tartozott. A napraforgó vetésterülete az 1930-as évektől fogva folyamatos növekedést mutatott, exportja a második világháború előestéjén érte el a csúcspontot. Ennek célterületei elsősorban a nyugat-európai országok voltak, ezzel magyarázható Bréma és Hamburg megjelenése az exportkikötőink között (5. ábra). A trieszti kikötő tradicionális célállomásai Egyiptom, Szíria és Palesztina voltak (Bornemissza-Bartos 1942).

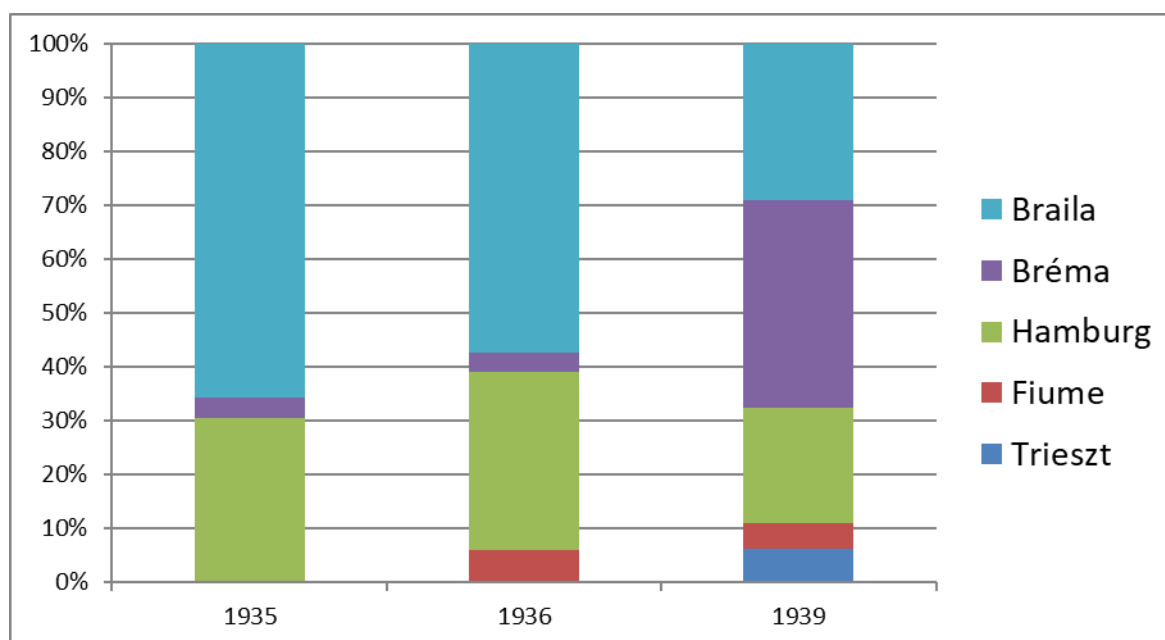

5. ábra: A magyar olajos magvak exportjának a megoszlása az 1930-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben. Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 260. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A takarmánymagvak exportkikötői között is Trieszt emelkedik ki szignifikánsan, Fiume teljesen hiányzik. Az északi-tengeri kikötők közül Hamburg dominanciája tapasztalható, amely mellett Szczezin és Bréma jelentősége elhanyagolható (6. ábra).

6. ábra: A magyar takarmánymagvak exportjának a megoszlása az 1930-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben. Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 260. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

7. ábra: A magyar dohány exportjának a megoszlása az 1930-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben. Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 261. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A dohány exportjában Brăila és Hamburg a vizsgált időszak meghatározó kikötője volt, amelyhez a terminus végén felzárkózik Bréma, Trieszt és Fiume szerepe elenyésző volt. A kereskedelempolitikai okokon kívül ennek más gazdaságföldrajzi aspektusai is voltak. Brăila esetében a hazai dohánytermelő területek Dunához való közelsége tette kézenfekvővé a kikötő használatát. Az északi kikötők részesedése pedig a felvevőpiac közelségével magyarázható (7. ábra).

6. A második világháború utáni geopolitikai átrendeződés, a kialakult új helyzet

Az isztriai kikötők közötti versengést a második világháború után a következő tényezők határozták meg:

- az államhatárok átrendeződése, határviták
- a „különutas” Jugoszlávia és Olaszország eltérő politikai és társadalmi-gazdasági berendezkedése
- nemzetiségi problémák.

Az új konstelláció, hogy Jugoszlávia fennhatósága alá került Rijeka¹¹ és az Isztriai – félsziget, rendkívül hátrányosan érintette Triesztet. Peremhelyzetbe került és lecsökkent vonzáskörzetében tovább kellett osztozkodnia Velencével. Emellett a térség országai között ellenségessé vált a viszony. Ausztria független lett az 1955-ös államszerződés értelmében, Olaszország a későbbi EGK alapítója, Jugoszlávia pedig „különutas” szocialista, Magyarország pedig a szovjet érdekszférába tartozott. Ebben a helyzetben a kikötőváros, Rijeka az eddigi történelmi helyzetéhez nem hasonlítható előnyös pozícióba került. A 1960-as években a két kikötő fej-fej mellett haladt a forgalmi sajátosságaiukra vonatkozóan. Rijeka Jugoszlávia első számú kikötőjévé vált. Az országon belüli vasúti és a közúti fejlesztések mind segítettek, hogy az államszövetség nagy része a város hinterlandjává váljon. Az ötvenes évektől a forgalom további növekedését eredményezték a KGST-országokkal kötött klíringszerződések, melyek majd a hatvanas években kivezetésre kerültek (Erdősi F. 2005).

¹¹ Fiume város neve olasz eredetű a Fiumra, Flumen szóból származtatott. A második világháborút követően Jugoszlávia része lett, azóta használatos a Rijeka megnevezés, amely délszláv eredetű.

Az 1970-es évektől átstrukturálódott az isztriai kikötők helyzete. Ebben kevés szerep jutott a versenybe belépő Kopernek, amelynek új kikötőjét 1957-ben adták át. Bár a kétmillió Szlovéniához képest túlméretezett kapacitással rendelkezett, az elsődleges funkciója Rijeka darabáru forgalmának a tehermentesítése volt, ezt segítette a város környéki vasútvonalak villamosítása is. Ugyan 1987-re a forgalma elérte a 4 millió tonnát, ennek ellenére nem tudta felvenni a versenyt Rijekával és Trieszttel. Kapacitásainak nagy része a szlovén külkereskedelmet szolgálta. Ezen felül a többi tagköztársaságot szolgálta a darabáru (pl. fa), és romlandó áru (zöldség, gyümölcs) átrakására szakosodva. A túlzott mértékű specializációja eleinte hátrányt jelentett, csak a későbbiekben, a rendszerváltoztatás után konvertálódott előnnyé (Stražičić N. 1995).

„Trieszt és Fiume versenyét igazából az döntötte el, hogy még az 1970-es évekbeli olajválság előtt eltérő szerepet kaptak az Európai Közösség, valamint a KGST regionális olajválság előtti energiapolitikájának megfelelő nemzetközi kőolaj logisztikában. Az Isztria környéki kikötők közül először (1970-ben) Trieszt vált az európai léptékű kőolaj-logisztika empóriumává...”¹¹. Forgalmának nagy részét az idegen világrészekből érkező olajszállítmányok adták, innen látták el az ingolstadti és a schwechati finomítót. A kőolajválság után megépült Adria-csővezeték kiinduló pontja Omišaljba került, ami Rijeka fejlődésére közvetetten is csak kevés hatást gyakorolt. 1975-ben is még a két kikötő fej-fej mellett haladt: Rijeka 5,8 millió tonna, Trieszt pedig 5,9 millió tonna kőolaj-forgalommal. Előbbi kapacitása meghaladta a jugoszláv gazdaság által elvártakat, ezért annak váltakozó részét, 1960-ban 35,4%-át, 1980-ban 21,6%-át, 1990-ben 22,4%-át a tranzitforgalomra tudta fordítani. Az államszocialista időszakot követő délszláv polgárháború hozta meg a tényleges felemelkedést Koper számára. 1998-ban már 8 millió tonnás forgalommal rendelkezett, amelynek a 70 %-a tranzit. Eközben Rijeka csak 4,3 millió tonnás forgalmat tudott lebonyolítani, miközben több mint 20 millió tonnás kapacitással rendelkezik. Mindkét kikötő számára rendkívül fontos az Ausztriából, Csehországból, Szlovákiából, Magyarországról, Lengyelországból érkező forgalom (Erdősi F. 2005).

7. Rijeka és Koper helyzete az ezredfordulón

A délszláv polgárháború idején Rijeka forgalma elenyésző volt. A kikötő részegységeiben az egyes áruk szerinti specializáció figyelhető meg. A következő, az agrárkereskedelem szempontjából fontos terminálokat tudunk megkülönböztetni, az amúgy vámszabad területen (Illés G. 2000):

- faáruterminál, amely Rašaban (Rijeka mellett) található, 550 000 m³ éves kapacitással rendelkezik;
- a kikötőmedencében található Frigo-terminál éves szinten 54000 tonnás áruforgalom lebonyolítására alkalmas. 4000 m² hűtött, valamint 4500 m² szabadtéri kapacitással rendelkezik, amely 5000 tonna zöldség, gyümölcs hűtött tárolására alkalmas;
- a rašai medence élőállat-termináljában egyidejűleg 1000 darab élőállat elhelyezésére képes;
- a gabonaterminál betonsilója egyidejűleg 56000 tonna gabona befogadására alkalmas, éves kapacitása 800 ezer tonna;
- a száraz ömlesztett áruk tárolására kialakított terminál 1 millió tonna áru zsákolására alkalmas. A folyékonyáru terminálon 3500 m³ bor, étolaj, melasz egyidejű tárolása oldható meg.

Szlovénia – Koper révén – a délszláv polgárháború idején átvette a forgalmat Horvátországtól. A Karlovac–Ogulin–Rijeka vonalat a szerb milicisták és a Jugoszláv Néphadsereg alakulatainak támadásai veszélyeztették. Emiatt lett „kedveltebb” a jóval biztonságosabb és relatíve gyorsabb Ljubljana–Koper szakasz, amely nem mellesleg dupla pályával rendelkezik a horvát szakasztól eltérően. A következő az agrárkereskedelem szempontjából fontos terminálokat tudunk megkülönböztetni a kikötőben (Illés G. 2000):

- élőállat-terminál 1200 állat gondozására és befogadására képes;

- 60 ezer tonna tárolókapacitással rendelkező gabonasiló;
- 20000 m³ növényi olaj, 5000 m³ pálmaolaj, 2930 m³ bor, 1200 m³ kaucsuktej tárolására képes.

A rijekai kikötő a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek tekintetében nagyobb tárolókapacitással bír, mint Koper. Utóbbinak egyedül az élőállat tárolása, illetve a növényi olaj tárolókapacitása jelentős, elvitathatatlan előnye a relatíve gyorsabb megközelíthetőségéből adódik.

8. Konklúziók

Fiume szerepe a magyar kereskedelmi tengerészeti politikában jelentős mértékben változott a vizsgált 80 évben. A trianoni békediktátum hatására a város szerepe ingataggyá vált, a magyar érdekeltségek kiszorultak és csak ideiglenesen tudtak újra teret nyerni. Jugoszláviában Rijeka a reneszánszát élte. A délszláv állam és a kelet-közép-európai országok megfelelő hátországot biztosítottak a kikötő kapacitásainak teljes kihasználásához. A 80-as évektől nőtt meg Koper szerepe, elsősorban az agrártermékek szállítását illetően. Az ezredfordulóra a forgalma több termék esetben meghaladta Rijekáét.

Irodalomjegyzék

- FEST A. (1912): Fiume népesedési mozgalma Magyarországhoz való visszacsatolása óta. *Földrajzi Közlemények*. XL. kötet. 7. füzet, pp. 137–153.
- BÍČANIĆ R. (1953): Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske. In: RAVLIĆ J. (szerk.): *Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Pvijest-Kultura*. Zbornik, Matica Hrvatska, Zagreb, pp. 153–180.
- BINÉT GY. (1931): *A fiumei kérdés*. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1930. évi 8-9. és az 1931. évi 1. számából. Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete, Budapest, 24 p.
- BORNEMISZA F.–BARTOS D. (1942): *Magyarország és a tengerhajózás*. Mérnökök Nyomdája, Budapest, 283 p.
- BORNEMISZA F. (VITÉZ) (1943): Szabadkikötőink és a Balkán. *Balkán Füzetek 4*. A Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága Kiadása, Budapest, 11 p.
- BRUNNER V. (1931): *A magyar tengeri közlekedés fejlődése és szerepe Magyarország gazdasági életében*. Doctori értekezés, Budapest, 50 p.
- ERDŐSI F. (2005): A Balkán közlekedési földrajza. *Balkán Füzetek 3*, PTE KMBTK, Pécs, 130 p.
- FEJÉR G. (2009): Rijeka (Fiume) közel 250 éves szerepe Magyarország külkereskedelmében. *Földrajzi Közlemények*, 133(2), pp. 147–157.
- GULYÁS L.–BALI L. (2012): The Fiume Question 1918-1920. *Öt Kontinens, az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, ELTE, Budapest, pp. 143–151.
- GULYÁS L. (2012): *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924*. Attraktor, Máriabesenyő, 179 p.
- HAJDÚ Z. (2006): Fiume (Rijeka) kérdéséről. In: Pap N. (szerk.): *Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó, Pécs, pp. 103-110.
- HAVASS R. (1913): Magyarország és a Balkán (Szerbia, Bulgária, Románia) Gazdaságpolitikai tanulmány. In: *Földrajzi Közlemények* XLI. kötet, Budapest, pp. 153–199.
- HORVÁTH J. (1999): *A „Nautica”: a fiumei M. Kir. Állami Tengerészeti Akadémia története*. Róna, Budapest, 196 p.
- ILLÉS G. (2000): Az adriai kikötők (Koper, Rijeka) stratégiai szerepe a magyar külkereskedelmi forgalomban az EU csatlakozás tükéiben. *EU Working Papers*, 3(4) <http://epa.oszk.hu/00000/00026/00010/pdf/illes.pdf>
- KOMARNICKI GY. (1943): Viziutaink és a Balkán. *Balkán Füzetek 11*. A Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága Kiadása, Budapest, pp. 9–12.
- PAP N. (2007): A magyar-olasz kapcsolatok földrajzi dimenziói. *Földrajzi Értesítő*, 56 (3-4), pp. 303–332.
- PELLES M.–ZSIGMOND G. (2018): *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története: 1868-1918*. Pro Pannónia, Pécs, 215 p.
- PÉCSI A. (1927): Havass Rezső emlékezete. *Földrajzi Közlemények*, LV. kötet, Budapest, pp. 81–83.
- ROKNIĆ, A. (2007): Gospodarska situacija u općini Rijeka 1970-1972. godine. *Rijeka, XII. godina, svezak 1*. pp. 25–39.
- S. PALLOS P. (2012): *Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni.....Magyar iskolák Fiumében*. Dávid Kiadó, Kaposvár, 346 p.
- SNJANOVIĆ, P. (1953): Riječka luka u sobračajnom sistemu Jugoslavije. In: RAVLIĆ J. (szerk.): *Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Pvijest-Kultura*. Zbornik. Matica Hrvatska. Zagreb, pp. 133–152.

- STRAZIČIĆ, N. (1995): Rijeka – Haupthafen Kroatiens und wichtiger Transithafen für Mitteleuropa. *Österreichische Ostheft*, Jahrgang 37/1995. Heft 2, pp. 355–377.
- SZÁVAI F. (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete. In: Gulyás L. (szerk.): *A modern magyar gazdaság története. Széchenytől a Széchenyi Tervig*. JATE Press, Szeged, pp. 113–146.
- ZSIGMOND G. (2010): A magyar tengerhajózás helyzete a második világháború előtt. *Hadtudományi Szemle*. ZMNE KLHTK Tudományos folyóirata. Budapest, 3(1), pp. 45–52.

Egyéb források

1927. évi XXVIII. törvénycikk az Olaszországgal 1927. évi április hó 5. napján Rómában kötött barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés becikkelyezéséről
1927. évi XXIII. törvénycikk az Olasz Királysággal kötött, 1927. évi május hó 21-én Rómában kelt pénzügyi egyezmény és egyesség becikkelyezése tárgyában
1929. évi I. törvénycikk a szabadhajózást űző magyar tengerhajózási vállalatoknak állami kedvezményekben való részesítéséről

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár Kereskedelem-és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 12. tétel, A Magyar Tengerentúli Hajózási Részvénytársaság Memoranduma A m. kir. Külkereskedelmi Hivatal nagytekinetű Elnökségének. Adria-i és Földközi tengeren való szállításra berendezett istállóhajó járat létesítésre vonatkozólag. 1933. 11. 02.

Átalakuló gazdasági régiók a magyar történelemben II.

Pogácsás Péter¹

1. Abstract

The definition of Hungary's large economic regions for certain historical periods reflects well the country's political and economic development and era changes. The division of Hungary into physical and human geographic regions has already a significant literature in Hungarian regional science. In this second part of the two-part study, I examine Hungary's economic regions in the periods from the mid-19th century till today. As there are strongly limited data available describing the content of the connections for defining the regions based on the connection systems, I have described homogeneous regions that cover the whole of the space and can serve as a good approach to the sufficiently aggregate economic-based region formation. Until the Austro-Hungarian Compromise of 1867, in the formation of economic regions in Hungary we can speak of the predominance of physical geographic effects; however, with the appearance of industrial production and rail transport, the country's economic regions were undergoing a major transformation. The growth model of the era of dualism, that was based on agriculture, served the development of both the regions with good agricultural producer capacities and industrial regions. In the period between the two world wars and in the era of socialism, relative autarchy as well as the limited integration into international trade and division of labor became important economic organizing factors. The years following the political and economic transition led to the gradual integration of the Hungarian economy into the globalized world economy and the predominance of the manufacturing and the service sectors dominated by foreign companies and resulted in the transformation of the economic regions based on the factors shaping by foreign companies' decisions.

Keywords: Hungary, economic regions

2. Bevezetés

Tanulmányom első részében a magyar történelem 19. század közepéig tartó időszakának gazdasági régióit vizsgáltam. A gazdasági régiók meghatározása kapcsán kifejtettem, hogy a lehatárolt egység egyes elemei közötti összekötő erők (struktúraképző tényezők) beazonosításának módszertana szerint két régiótípust szoktak megkülönböztetni: a homogén, és a kapcsolati alapon álló régiót. A homogén régiók egyes belső elemei, helyei között a lehatárolás tényezői alapján a hasonlóságot tételezik fel, ugyanezen struktúraképző tényezők más régiók helyei felé ugyanakkor a különbözőséget jelenítik meg. A homogén régiók meghatározásához általában 1-2 struktúraképző tényezőt lehet jól alkalmazni; amennyiben mégis több tényezőt vizsgálnak, azokat gyakran komplex mutatókban egyesítik. A kapcsolati régiók egy vagy több vonzásközpontot (centrumhelyet) és azok által függésben tartott perifériákat határoznak meg. A központi és a perifériaterületek a közöttük fennálló kapcsolatrendszer természete alapján kerülnek lehatárolásra. Ebben a típusú régióalkotásban fontos szerepe van a régió belüli tereket összekötő kapcsolati, áramlási rendszerek leírásának.

A homogén régiómodellek valóságértelmezésével szemben kifogásként megfogalmazható, hogy egy nagyrégió egyes helyei közötti hasonlóság nem bizonyítja azt, hogy közöttük valódi kapcsolat is fennáll, vagyis a régió minden helye társadalomföldrajzi értelemben valóban

¹ Pogácsás Péter: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola

összetartozik (Gulyás L. 2013). Erre a felvetésre a homogén régiók mellett érvelők azt válaszolhatják, hogy a homogén régiók helyei a külső környezettel való interakcióik (munkamegosztás, településszerkezeti kapcsolatok) során fennálló hasonlóságok miatt kerültek egy kategóriába, ami országos méretekben egységesen megkülönbözteti őket más régiók helyeitől.

A kapcsolati rendszerek alapján meghatározott régiókkal szemben kifogásként azt lehet megfogalmazni, hogy bár ezek a modellek a régiók képződését leginkább meghatározó társadalomföldrajzi kapcsolatok leírására törekszenek, ezt ténylegesen viszonylag ritkán sikerül megvalósítani. A központ és a vonzáskörzet kapcsolatát Walter Christaller központi hely modellje óta több tényező alapján igyekeznek kimutatni, amely során szükség lenne a gazdasági munkamegosztás kapcsolatainak feltárására, a közlekedési, szállítási forgalom tartalmi megismerésére. Ez a probléma ráadásul egyre súlyosabbá válik, ha a magyar történelem korábbi időszakaira nézve próbálunk kapcsolati alapú régiómodelleket felállítani. A gazdasági statisztikák a modern korban is alapvetően a gazdasági szervezetekre vagy térségekre vonatkozó kibocsátási és teljesítményadatokat tartalmazzák, de nem nyújtanak információt az egyes tájegységek közötti gazdasági kapcsolatok feltárásához.

A vonzáskörzetekkel és áramlásokkal kapcsolatos régióképzéssel szemben megfogalmazható másik probléma az, hogy egészen a dualizmus koráig nehezen képes a modelljébe illeszteni a magyar gazdasági kibocsátás túlnyomó többségét adó tevékenységeket. A magyar gazdaságtörténetben kétségteljesen létező sikeres külkereskedelmi ágazatok ellenére, a 19. század közepéig az országban folytatott gazdasági tevékenység túlnyomó részét eleinte a természeti gazdálkodás, később az önellátó, helyi termelés határozta meg. Mivel a modern ipari áruterelés megjelenéséig a magyar gazdasági tevékenységek túlnyomó része regionális méretekben nem állt egymással kereskedelmi kapcsolatban (Bácskai V.–Nagy L. 1984), ezért véleményem szerint a kapcsolati alapon álló régióalkotás szigorú logikája alapján a dualizmus koráig gazdasági régiókat nehéz Magyarországon kimutatni. A tanulmány első részében amellett érveltem, hogy a helyi termelés és kézműipar által dominált, csak a közvetlen környezettel munkamegosztásban álló országrészek gazdasági régióira elsődleges hatással a természeti környezet volt. Ez alól kivételt képeznek az országos vagy nemzetközi kereskedelembe bekapcsolódó áruk termelői és kereskedelmi elosztó központjai, de ezek inkább szigetszerűen jelentek meg a helyi termelés által meghatározott környezetben, mintsem régióalkotó tényezőkként.

A tanulmány következő részében a magyar történelem 19. század közepétől napjainkig tartó időszakaiban érvényesülő gazdasági régiókat szeretném meghatározni. A rendelkezésre álló adatok tartalma miatt továbbra is homogén gazdasági régiók beazonosítására törekszem, amely a hasonló termelési tevékenységet hasonló eredményességgel végző gazdálkodók vagy azok integrációs kapcsolatban álló csoportjai által lefedett tér lehatárolását jelenti, még akkor is, ha ezen gazdálkodók között gazdasági kapcsolódás nem mutatható ki. Az ilyen gazdasági szereplők tevékenységük során hasonló előnyökkel és hátrányokkal találkozhatnak, és a szűkebb körzetükön túlnyúló tágabb munkamegosztásba is hasonlóképpen kapcsolódnak be.

3. A történelmi Magyarország polgári időszakának (1848-1920) gazdasági nagyrégiói

A feudalizmus lebontását elindító 1848-as áprilisi törvényektől az I. világháború végéig tartó 70 éves polgári korszak a korábbi időszakoknál jóval erőtelesen alakította át a történelmi Magyarország gazdaságát, társadalmát és térszerkezetét. A 1848-as áprilisi törvények már eltörölték egy sor rendi korlátot a lakosság jogi státusza, a tulajdon, a települések autonómiája, az ipari tevékenységek útjából, és teret engedtek a gazdasági tevékenység szabadságának („iparszabadság”). A szabadságharc leverését követő abszolutizmus kezdetén ugyan történt némi visszarendeződés, de a vállalkozások szabadságát biztosító keretek több lépésben megerősödtek, végül az 1872-es ipartörvény eltörölte a céheket is. A feudalizmusból kiszabaduló Magyarország a gazdasági liberalizmus és a minimális állami beavatkozás alapján állt, később ezeket korlátozott

mértékű állami fejlesztéspolitikai beavatkozások is kísérték.

A szabadságharc leverését követő abszolutizmus egyik első intézkedése a magyar-osztrák vámunió bevezetése volt. A Birodalmon kívül eső országok felé felállított magas védővámok a mezőgazdasági termelésnek és az arra települt élelmiszeriparnak rendkívül előnyösek voltak, mert ezáltal be tudott kapcsolódni az 1850-es évektől kibontakozó mezőgazdasági konjunktúrába, később pedig az Európába áramló amerikai és orosz gabona az osztrák piacokról nem tudta kiszorítani a magyar termékeket. A könnyű és nehézipar számára azonban a fejlett osztrák és cseh termékek a vámunióon belül nehezen legyőzhető versenytársként jelentek meg. Az európai mintákhoz hasonlóan, a kapitalizmus korszakának első befektetései Magyarországon is a mezőgazdaságba, a vasútfejlesztésbe és a pénzügyintézetekbe áramlottak. Az ország növekedési modellje az agráriumon alapult, a növekedés motorját a századfordulóig a mezőgazdaság, az élelmiszeripar (malom-, szesz-, cukoripar), a mezőgazdasági gépgyártás, az agrárhitelezés, és az infrastruktúra fejlesztése jelentette. Becslések szerint 1913-ban a bruttó hazai termék 44%-át adhatta a mezőgazdasági termelés, 25%-át az ipar, 31%-át a szolgáltatások (Nagy M. 2005). A századfordulón a feldolgozóipari termelés 47,3%-át az élelmiszeripar képviselte, ennek is több mint felét (a feldolgozóipari termelés 26,3%-át) pedig a malomipar. A világháború előtti öt év átlagában Magyarország kivitelének 50,9%-át mezőgazdasági nyersanyagok adják. A gazdaság és a társadalom szerkezete alapján tehát Magyarország a 20. század elejére is agrárország maradt, a lakosság 75%-afalvakban lakott, 60%-a még 1914-ben is a mezőgazdaságból élt.

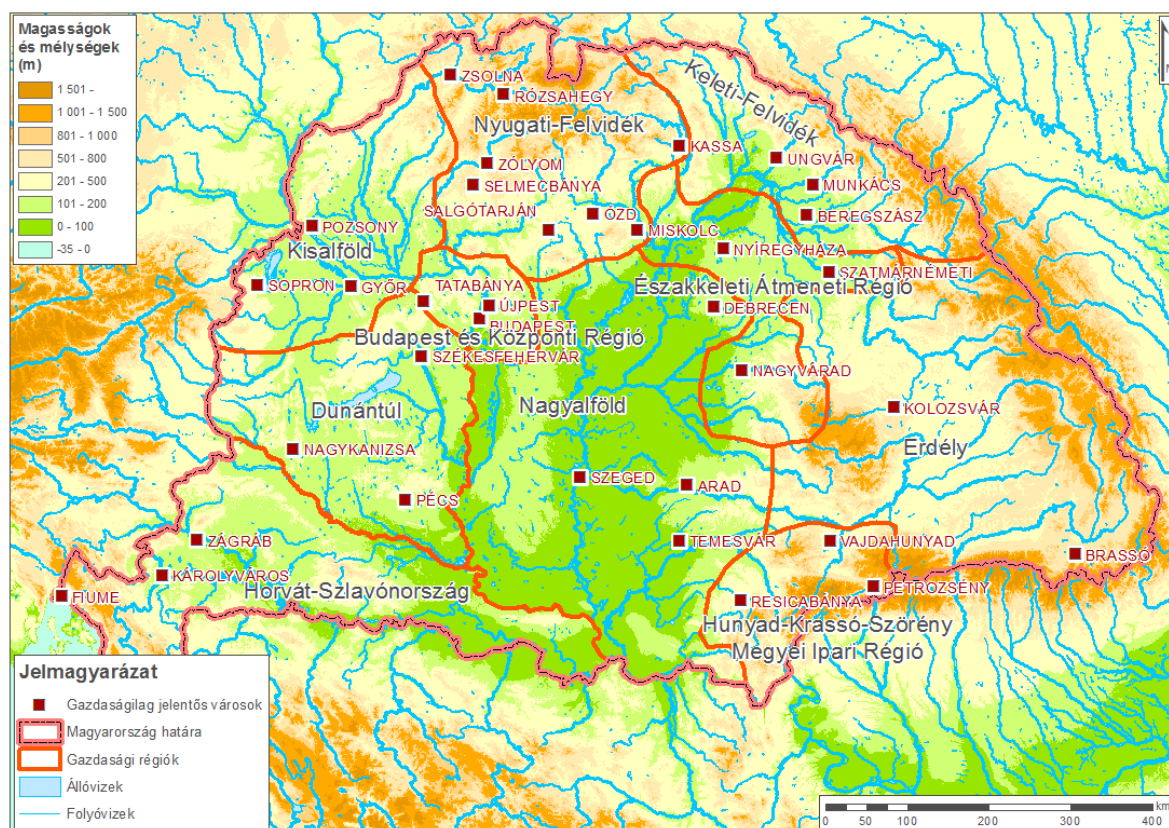
Az ország térszerkezetét ugyanakkor a századfordulóra megerősödő gyáripar formálta át a legerőteljesebben. A gyáripari tömegtermelés már nem a közvetlen piacörzetében értékesítette termékeit, hanem országos, birodalmi vagy európai piacokra irányult. A bányászat a nyersanyag-lelőhelyekre, a gyáripar pedig a bányászatra és a nagyvárosokra települt. A tömegtermelés olyan szakértelmet kívánt, amit a mezőgazdaságból az iparba áramlók nem mindig tudtak kielégíteni, ezért a századforduló gyáripara jelentős arányban alkalmazott külföldön toborzott munkásokat, akiket a gyárak közelében létesített munkáskolóniákban telepítettek le. Emellett a városok irányába számottevő belső migráció is zajlott az országban, aminek következtében az összes nagytérség vesztett a népességéből, ezzel szemben Budapest és környékének lakosság száma jelentősen megnövekedett.

Nagy Marianna tanulmányában klaszterelemzés segítségével 20 agrár régiót különített el egymástól a 20. század eleji Magyarországon, melyeket 7 nagyrégióba rendezett (Nagy M. 2005). Az elemzés alapján meghatározott nagyrégiók alapvetően a természetföldrajzi régiók eloszlását követik, azzal a különbséggel, hogy a klaszteranalízis egy régióba kapcsolta a Kisalföldet és a Dunántúlt, valamint a Partiumban, illetve a Felvidék és a Nagyalföld között egy nagy kiterjedésű átmeneti zónát azonosított be. A klaszterelemzést az egyes megyék természeti adottságaira, az előállított termékekre, a termelés módjaira, eszköz- és gépállományára és a birtokstruktúrára alapozta. Az értékelés szerint, a mezőgazdasági termelés szempontjából a Dunántúl-Kisalföld nagyrégió, továbbá a Nagyalföld mutatta a legfejlettebb állapotot. Az Északi és Keleti Átmeneti Régió ugyan egyértelműen fejletlenebb a Dunántúl-Kisalföldnél és a Nagyalföldnél, de még így is jelentősen az országos átlag feletti értékeket mutatott. A maradék 4 nagyrégió (Északi Felföld, Északkeleti Felföld, Erdély, Horvátország) természeti adottságai, modernizációs értékei jóval az átlag alatt voltak.

Beluszky Pál korábbi kutatások szintetizálásával, és az 500 főnél többet foglalkoztató mamutüzemekre vonatkozó adatok feldolgozásával határozta meg az 20. század eleji magyar ipar körzeteit (Beluszky P. 2005). A gyáripari keresők aránya és az ipari termelés mennyisége alapján megállapítható, hogy markáns iparvidékké alakult Budapest és a hozzá nyugat felől kapcsolódó tatabányai, dorogi ipari zóna, az egymással összekapcsolódó öt felvidéki ipari régió (Sajó-völgyi, Salgótarján környéke, Gömör-Szepesi, Garam-völgyi és a Zsolna-Rózsahegy), valamint a délkeleti országhatár közelében található ipari térségek (Zsil-völgyi szénbányavidék, Hunyad megyei vasipar és nemesfém bányászat és a Krassó-Szörény megyei iparvidék). Mellettük szigetszerűen jelentős iparral rendelkező városok még Pécs, Brassó, Temesvár, Arad, Fiume, Szeged és

Debrecen. A Kisalföld és a Rába völgye nem tartalmaz olyan koncentrált gyáripart, mint az előzőekben említett iparvidékek, de az ipari nagyüzemek kibocsátása és az ott foglalkoztatottak aránya mégis számottevő.

A dualizmus kori Magyarország klasszikus szabadpiaci gazdaságfejlesztési tényezők következtében kifejlődött gazdasági régióinak meghatározása rendkívül népszerű kutatási téma. A saját szempontjai alapján számos szerző elvégezte a 20. század eleji Magyarország gazdasági nagyrégióinak felosztását (Fodor F. 1924, Hanák P.–Mucsi F. 1988, Csüllög G. 2008). Az általam az alábbiakban leírt nagyrégiók meghatározásánál elsősorban Beluszky Pál és Nagy Marianna elemzését vettem alapul, és ez alapján a teljes gazdasági kibocsátásról igyekeztem képet alkotni.

1. ábra: Magyarország nagy gazdasági régiói a 20. század elején (Beluszky Pál és Nagy Marianna alapján). Saját szerkesztés. Grafika: Simon Bertalan

A régiófelosztás legszembevetőbb újdonsága Budapest és a Központi Régió megjelenése. Ebben a régióban dolgozott a nagyipari munkások 43,3%-a, ezen belül Budapesten és elővárosaiban közel 40%-a. A fővárosban nagy felvevő- és munkaerőpiac jött létre, pezsgő szellemi élettel és tudományos potenciállal, ami elősegítette a kor innovatív iparágainak (villamossági ipar, híradástechnikai ipar, robbanómotor gyártás, gyógyszeripar) megtelepedését. A századforduló Magyarországon egyedül Budapest nőtt föl nemzetközi jelentőségű gazdasági, tudományos, szellemi központtá.

A Nagyalföld, bár Temesvár, Arad, Szeged és Debrecen jelentős helyi iparral rendelkezett, alapvetően agrárregió maradt. Az egy keresőre jutó növénytermelési érték itt a legmagasabb az országban, és ez elsősorban a nagyüzemi gabonatermesztésnek köszönhető.

A Kisalföld fejlett mezőgazdasággal és fejlett ipari városokkal a korábnál kiterjedtebben értelmezett régiót alkot. Noha a növénytermesztés természeti adottságai nem itt a legkedvezőbbek az országban, a műtrágyahasználat és a fejlett állattenyésztés összességében jövedelmezőbb mezőgazdaságot eredményezett, mint az Alföldön. Erős ipari központtá fejlődött Győr, Pozsony, Sopron és Szombathely. A Dunántúl mezőgazdasága a Kisalfölddel azonos

mértékben gépesített, modern és jövedelmező, az ipari fejlődés azonban kevésbé tudta elérni. A jelentős kivételek egyike Pécs és a komlói iparvidék.

A Nyugati-felvidéki régióban a középkori érclőhelyekre települt bányászatot egészítette ki az Északi-középhegységben feltárt barnaszén, ami együttesen életre hívta a térség nehéziparát. A bányászat, vaskohászat és energiaigényes kiegészítő iparok (cementgyártás, üveggyártás, zománcozott edénygyártás) alaposan átalakították az Északi-középhegység ipari központjait (Salgótarján, Ózd, Miskolc, Diósgyőr). Kassa ipara az iparvidéktől némileg elkülönülten fejlődött.

Az Északkeleti Átmeneti Régió a Nagyalföldet északon és keleten határolja. A mezőgazdaság jövedelmezősége itt csak fele az alföldinek. Jelentős ipar csak Nagyváradon fejlődött ki, de ez is elmarad az országos jelentőségű központoktól. A Keleti-Felvidék adottságai és teljesítménye alapján is a legszegényebb agrárregió. Jelentős gyáripár nem települt a térségben.

Erdély a kevésbé fejlett mezőgazdasági területek közé tartozott, de a mezőgazdaság teljesítménye alapján kiemelkedett belőle Brassó és Csík vármegye. Az erdélyi gazdaság szerkezetén belül nagyon magas az agrárhányad. Komoly ipari potenciált Brassó és Kolozsvár képviselt, amelyek iparosodottságukkal szigetszerűen emelkedtek ki a környezetükből. A Hunyad-Krassó-Szörény Megyei Ipari Régió a térségben bányászott szénre és vasércre települve kizárólag bányászatra, kohászatra és gépgyártásra koncentrálódott nehézipari régióvá vált.

Horvát-Szlavónország a dualizmus időszakában az alacsonyan iparosodott területek közé tartozott. Az ország túlnyomó részét kitevő „pannon-horvát” terület megfelelő növénytermesztési adottságokkal rendelkezik, az ipar is jórészt ezek feldolgozására települt élelmiszer-, fa-, textil- és bőripar formájában jelent meg. Fiume a régió legjelentősebb gépipari központja (hajógyártás). A mezőgazdasági termelés színvonala elmaradt a magyarországi átlagtól.

4. Magyarország gazdasági régiói a két világháború között

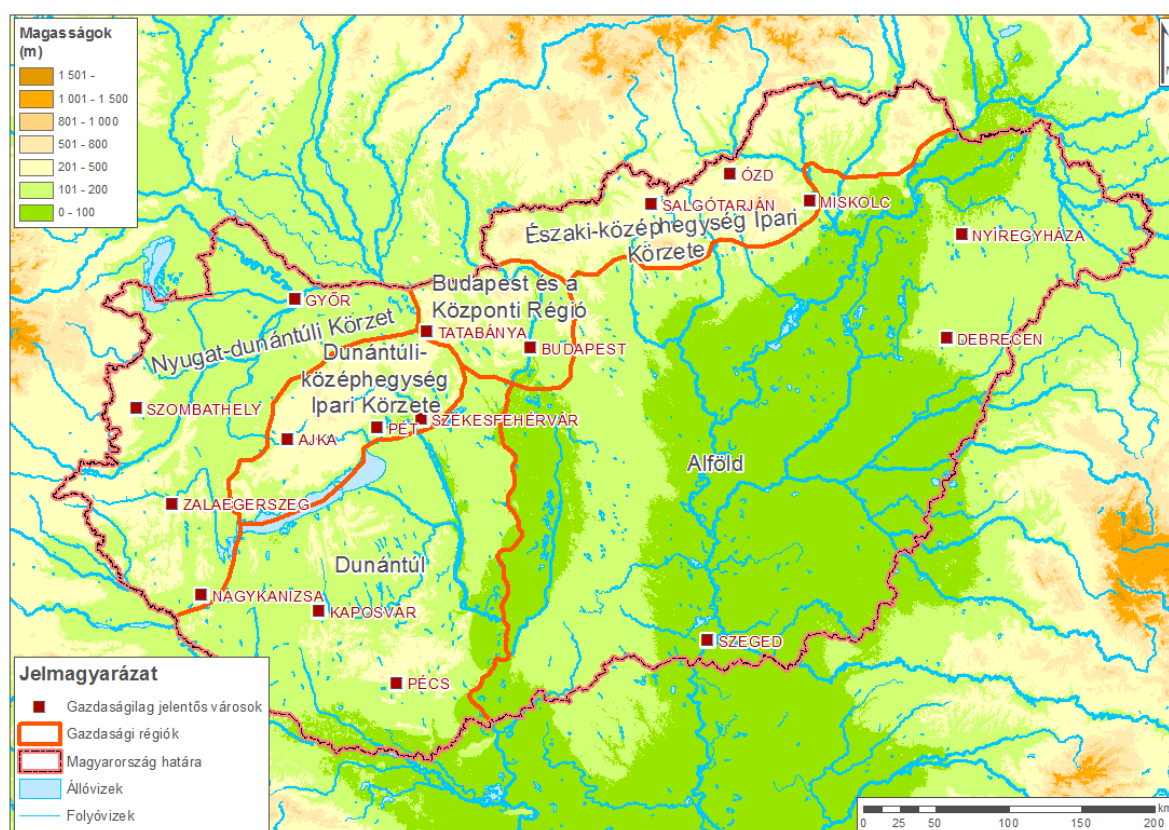
Bulla Béla és Mendöl Tibor szerint a 19. századi Magyarország történetét két egymással ellentétes hatású fejlődés jellemzi: egyrészt a belső medencerendszer és a külső hegykeret gazdasági integrációja minden korábbinál erőteljesebbé válik, másrészt a peremvidékek nem magyar népességének nemzeti öntudatra ébredése a Kárpát-medencei egység szétszakítása irányában hat. (Bulla B.–Mendöl T. 1947; 1999 p. 75.) Cholnoky Jenő és a földrajzi deterministák várakozásai ellenére ez utóbbi, a Kárpát-medence gazdasági egységét szétfeszítő erő bizonyult erősebbnek.

Az első világháborút lezáró trianoni békével a történelmi Magyarország természetföldrajzi és ezer éven keresztül formálódó gazdasági egysége megszűnt. A trianoni országterület a történelmi Magyarország Horvátországgal együtt számolt korábbi területének 28,6%-ára, népessége pedig 36,4%-ára csökkent. A Kárpát-medence természeti nagytájaiból majdnem teljes egészében csak a Dunántúl maradt az 1920 utáni Magyarországon, ezen kívül a Nagyalföldnek az északi és középső része, a Kisalföld déli fele, a Felvidéknek pedig csak az Északi-középhegységben megtestesülő déli sávja található a jelenlegi ország területén. A gazdaság tekintetében, a teljes mezőgazdasági földalap 1/3-a, a szántóföldek 39%-a, a szőlő-, gyümölcsültetvények 63%-a, az erdőállomány 13%-a tartozott a lecsökkent országterülethez. A bányászati tevékenységek tekintetében az érc- és a szénhidrogén-bányászatból szinte semmi, ugyanakkor a feketeszén-bányászatból 74%, a barnaszén- és lignitbányászatból 70% esett a trianoni Magyarország területére. A közlekedési infrastruktúra, energetikai rendszerek mintegy egyharmada maradt az országban, de az ország peremére eső térségek elvesztették a kapcsolatukat a számukra legfontosabb forgalomgyűjtő és elosztó központokkal. Budapest és a központi régió kiemelt fejlettsége miatt Magyarország területén maradt a gyáripari telephelyek 45%-a, a vas- és fémipar 50%-a, amelyek ugyanakkor a korábbi termelési érték 55,9%-át képviselték.

A számokon túl a negatív hatásokat súlyosbította, hogy a nyersanyagellátással és a felvevőpiacokkal korábban fennálló kapcsolatok megszakadása a megmaradó mezőgazdasági és gyáripari kapacitások egy részét alkalmatlanná tette a további működésre. Az első világháborút

követő időszakban Európa országai a bezárkózásra és önellátásra helyezték a hangsúlyt, ezért az új magyar gazdaságpolitika is erre kényszerült. Felgyorsultak a megmaradt országterület geológiai feltárásai. Elsősorban Zalában a kőolaj és földgáz, a Bakonyban és a Vértesben a bauxit bizonyult jelentős ásványkincsnek. A szénmedencék termelése kissé visszaesett a korábbi szinthez képest, de az Északi- és a Dunántúli-középhegység mentén széntüzelésű villamoserőművek épültek, jelentősen kiterjedt az ország villamosenergiával való ellátottsága. A 1920 és 1940 közötti időszakban a GDP termelésén belül a mezőgazdaság részaránya 37-40% körüli mértékre szorult vissza, az ipar azonban, az 1930-34 közötti visszaeséstől eltekintve, folyamatos növekedésre volt képes. A feldolgozóiparon belül az élelmiszeripar megmaradt a legnagyobb ágazatnak, de súlya az 1921-es 47,5%-ról 1938-ra 28,4%-ra mérséklődött, ami elsősorban a malom-és cukoripar zsugorodásának köszönhető. Ezzel szemben a korábban osztrák és cseh importcikkek által dominált textilipar az 1921-es 5,6%-ról 1938-ra 15,3%-ra erősödött. A kőolajfinomításnak, a műtrágya- és hadianyaggyártásnak, valamint a gyógyszeriparnak köszönhetően, a szintén dinamikus vegyipari ágazat az 1921-es 6,3%-ról 1939-re 9,8%-ra növelte részesedését. A gépipar az 1921-es 9,6%-hoz képest 1939-ben már 12,1%-os részarányt képviselt az ipari teljesítményből. A gépiparon belül kiugróan nőtt az elektrotechnikai ipar elsősorban Budapesten koncentrálódó kibocsátása (izzólámpák, villamos motorkocsik, mérőműszerek, rádiók gyártása) (Koffler K. 1942).

A két világháború között átalakuló magyar gazdaság az iparosodás korábbi évtizedekben kialakult térségformáló irányait tovább erősítette, ezzel jelentős változásokat eredményezett az ország gazdasági térszerkezetében.

2. ábra: Magyarország nagy gazdasági régiói a két világháború között. Saját szerkesztés. A térképet készítette: Simon Bertalan

Budapest és a Központi Régió gazdasági súlya tovább nőtt, lakosságában az ország 20%-át, ipari teljesítményében a gépipar és a textilipar túlnyomó többségét, a vegyipar és élelmiszeripar jelentős

részét képviselte. A megmaradt ország kohászati központjaként megnőtt a jelentősége az Északi-középhegység Ipari Körzetben található miskolc-diósgyőri és ózdi nehéz- és gépiparnak, valamint a térség energiaiparának. A Dunántúli-középhegység Ipari Körzete a „magyar energia- és nyersanyagtengely” másik bázisaként a bauxitbányászat és alumíniumgyártás, a szénbányászat és a villamosenergia-termelés régiójává vált, továbbá itt kaptak helyet fontos vegyipari gyárak is. A trianoni Magyarországon maradt kistalpai rész, kibővülve a Dunántúl nyugati felével, védettsége miatt a háborús iparfejlesztés helyszínévé fejlődött, ahol a gépipar, kőolajipar, élelmiszeripar vált meghatározóvá a fejlett mezőgazdaság mellett. A Dunántúl Balatontól délre és keletre eső részei az iparosodó Magyarország periferiájává váltak. A pécsi ipari körzeten kívül elsősorban a mezőgazdaság, néhány helyi központban az élelmiszer- és könnyűipar jellemzi a gazdaságát. A Nagyalföld megmaradt tájai a Dunántúlhoz hasonlóan szintén periferiális helyzetbe süllyedtek, elsősorban élelmiszer- és könnyűipari központokkal.

5. Magyarország gazdasági régiói a szocializmus éve alatt

A szocializmus 40 éve a magyar történelemben a gazdaságba és a társadalomba történő erőteljes állami beavatkozások korszaka. A mindenre kiterjedő változtatási szándék természetesen kiterjedt az ország regionális és térszerkezetére is. A korszak teljes ideje alatt érvényben volt az az állami célkitűzés, hogy az ország gazdasági térszerkezetének koncentráltóságát oldani kell. Ennek érdekében már az első ötéves terv során felvetődött, hogy az előirányzott nagyszabású ipartelepítési beruházásokat a kevésbé iparosodott térségekben kell létrehozni, Budapest iparát pedig minél nagyobb mértékben ki kell telepíteni. Az aktuális (elsősorban hadiipari) preferenciák azonban olyan ágazatokat (bányászat, a nehézfém és nehézevegypár) tekintettek a legfontosabb fejlesztendő területnek, amelyek elsősorban a természeti kincsekre települtek, így a beruházások többnyire továbbra is a korábbi gazdasági térstruktúra fennmaradását, sőt erősödését eredményezték. Az ötvenes és hatvanas évek elsősorban a bányászat, a nehézipar, az energetika és részlegesen a gépipar fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, a hetvenes-nyolcvanas években már szerepet kaptak a vegyipar, a könnyűipar és a szolgáltatások fejlesztései is. A korszak évtizedeiben lejátszódó szerkezeti átalakulások következtében a GDP előállításában a 3 fő nemzetgazdasági ág súlya az alábbiak szerint változott.

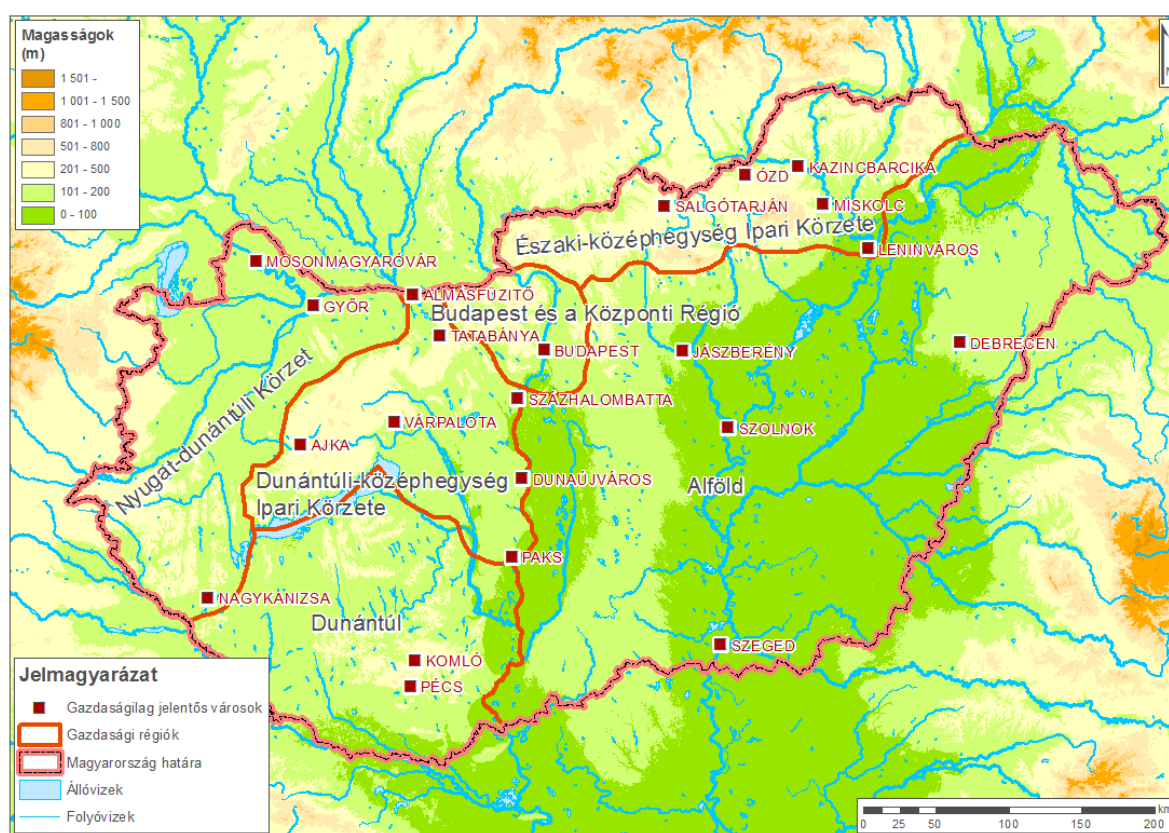
1. táblázat: A fő nemzetgazdasági ágak GDP termelésében betöltött súlya és a fő ágazatok iparon belüli aránya (%)

	Mezőgazdaság	Ipar	Iparon belül					Szolgáltatások
			Bányászat	Kohászat	Gépipar	Vegyipar	Élelmiszeripar	
1950	36,7	44,8						9,4
1960	18,8	50,0	20,8	9,6	25,1	5,7	8,9	24,3
1988	21,1	36,2	6,8	9,0	24,9	19,1	16,9	25,6

Forrás: Gyulavári A. 1990, KSH Iparstatisztikai évkönyvek

Már az első ötéves tervvel elkezdődött a Dunai Vasmű, a Borsodi Vegyi Kombinát, a tatabányai alumíniumkohó, az almásfüzitői timföldgyár, a Mátravidéki Erőmű, a Péti Nitrogéngyár építése, a komlói szénbányák fejlesztése, a diósgyőri és az ózdi kohók rekonstrukciója. Későbbi kiemelkedő beruházások voltak a leninvárosi (tiszaújvárosi) vegyi kombinát, a Paksi Atomerőmű és a Dunántúli-középhegység erőműveinek felépítése. A bányászati és nehézipari beruházások némelyike új településtípust, a szocialista várost is létrehozta. A szocialista városokat a kutatók a szocialista újraelosztásban elfoglalt helyzetük, ipari jelentőségük, városi tradícióik hiánya és a gyors népességnövekedés alapján azonosították be. Ide sorolható többek között Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ózd, Salgótarján, Százhalombatta, Tatabánya, Tiszaújváros és Várpalota fejlődése is.

Az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésével egy érdekes decentralizációs ipartelepítés is kezdetét veszi. A reform következtében a vállalatok önállóan rendelkezhetek nyereségük egy részével, amit sok nagyvállalat vidéki gyáregységek létesítésére fordított. Ezeket a beruházásokat azonban nem a hatékonysági szempontok vezérelték, hanem a szocialista vállalatok Kornai János nyomán kimutatott célrendszere, a piachelyettesítő, államilag meghatározott szükséglet-kielégítés betöltése (Kornai J. 2011). A folyamat következtében „az ipari termelés soha nem látott méretekben terjedt szét az ország területén, az irányítás-döntéshozás viszont egyre centralizáltabbá vált” (Barta Gy. 1991.). Így került sor az Alföld és a Dunántúl kisebb településeinek iparosítására. Ez a „részigipar” azonban a helyszínein gyökértelen maradt, nem ösztönzött további fejlesztéseket, a körülmények későbbi, kedvezőtlen változásai következtében sok helyen megszűnt. Barta Györgyi szerint a hetvenes-nyolcvanas évek iparfejlesztései összességében a korábbi ipari térszerkeztúra fenntartását segítették elő (Barta Gy. 1994.) A fentiek alapján, a szocializmus időszakának magyar gazdasági régióit a következő formában határozhatjuk meg:

3. ábra: A szocializmus időszakának (1949-1989) gazdasági régiói Magyarországon. Saját szerkesztés. A térképet készítette: Simon Bertalan

A szocialista bányászati, nehézipari és energetikai beruházások a 20. század elején kialakult ipari és energetikai tengely (az Északi- Középhegység és a Dunántúli-középhegység Ipari, Körzetei valamint Budapest és a Központi Régió) regionális gazdasági súlyának további erősödését eredményezték. Ebből a tengelytől földrajzilag kissé „kilóg”, de új térségként hozzákapcsolható Leninváros, Paks és Dunaújváros ipari térsége. Budapest ipari jelentősége ugyan fokozatosan csökkent, de az ipar helyét a szolgáltatási ágazatok vették át, amik továbbra is fenntartották a főváros korábbi gazdasági súlyát.

Már az ötvenes években léteztek tervek Győr és Debrecen nehézipari fejlesztésére, ezek a többi kiemelt nagyberuházás és a Nyugat-dunántúli Körzetnek a lehetséges következő háború szempontjából kedvezőtlen elhelyezkedése miatt lekerültek a napirendről. A Nyugat-dunántúli

Körzetben jelentősebb volumenben csak a hatvanas évek közepétől kezdődnek gépipari (Rába Magyar Vagon és Gépgyár) és könnyűipari fejlesztések.

Bár Komló és Pécs a szocialista bányászati beruházások kiemelt célpontjává vált, komolyabb ipari fejlesztések a Dunántúlon is csak a hatvanas évektől, elsősorban a könnyű- és az élelmiszeriparban következtek be. Az Alföld gazdasági szerepe a mezőgazdaság háttérbe szorulásával és a nagyobb ipari beruházások hiányában tovább csökkent (Tóth J. 1988). Mind az Alföld, mind a Dunántúl a szocializmus korszakának Magyarországon perifériahelyzetben maradt, sőt a fejlettebb régiókhoz viszonyított lemaradása tovább nőtt. A hetvenes-nyolcvanas évekre a Nyugat-dunántúli Körzet gazdaságilag ugyan sokat erősödött, relatív pozíciójában azonban visszacsúszott a korábbi történelmi korokban játszott vezető szerepéhez képest.

6. A rendszerváltás utáni Magyarország gazdasági régiói (1990-2015)

A rendszerváltást követő időszakban a politikai és a társadalmi változások mellett a gazdaság szerkezete is jelentős átalakulásokon ment át. A nyolcvanas években még inkább csak látenszen létező dezindusztrializáció felgyorsult, az ipar GDP előállításban képviselt aránya csökkent. A mezőgazdaság súlya tovább marginalizálódott. A korábban meghatározó két nagy nemzetgazdasági ág helyét a szolgáltatási ágak töltötték be.

2. táblázat: A fő nemzetgazdasági ágak GDP termelésében betöltött súlya és a fő ágazatok iparon belüli aránya (%)

	Mezőgazdaság	Ipar	Iparon belül					Szolgáltatások
			Bányászat	Textil-, ruházati ipar	Gépipar	Vegyipar	Élelmiszeripar	
1990	14,7	31,4	11,1	7,5	26,1	15,6	9,6	46,0
2015	4,1	26,8	0,4	1,5	50,4	12,8	10,3	65,0

Forrás: KSH évkönyvek

Az összesített adatok mögött azonban az iparon belül is nagyon jelentős szerkezeti, szervezeti és természetesen tulajdonviszonyokat érintő átalakulás zajlott. A rendszerváltást közvetlenül követő négy évben az ipari termelés jelentősen visszaesett, először a nyersanyagigényes nehézipar, majd a magas élők munkára igényel működő textil- és ruházati ipar leépülése vált általánossá. A kilencvenes években zajló privatizációnak és külföldi tőkeberuházásoknak köszönhetően ugyanakkor új ágazatokban és térségekben indult el erőteljes ipari növekedés, ami napjainkig is tart. Bár az elmúlt húsz év növekedésének egyik legfontosabb motorjává ismét az ipar vált, a szolgáltatások térnyerése miatt az ipar GDP előállításban betöltött súlya nem tudott erősödni. A kilencvenes-kétezres évek legdinamikusabb ipari ágazatai a szocializmus éveiben kevésbé fejlesztett elektrotechnikai-, híradástechnikai ipar és a járműipar lettek, de ezt a szerepet a 2010-es években már egyedül a járműipar tölti be.

Az ipar szerkezeti változásainak köszönhetően a magyar gazdaság térszerkezete is jelentősen átalakult az elmúlt 25 évben. Az új gépipari beruházások már nem a középhegységek nyersanyag- és energiatengelyéhez, hanem a logisztikai feltételekhez és a munkaerő adottságaihoz igazodtak. Az elsődleges telepítési térségek a nyugat- és észak-dunántúli megyék (Vas, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Fejér) és Budapest tágabb környezete lettek. Nem sokkal később az Északi-középhegység aljában futó autópálya mentén is megindult a keleti irányú terjeszkedés (Hatvan, Miskolc, Debrecen és környéke), dél felé pedig Jászberény, Szolnok térségében keletkeztek jelentős ipari beruházások. A Mercedes kecskeméti beruházása új, előzmény nélküli, erőteljes ipari központot hoz létre Bács-Kiskun megye közepén.

Budapestről folytatódik az ipar kitelepülése, de a főváros tágra vett körzete továbbra is népszerű maradt az ipari létesítmények számára. A szintén erőteljesen bővülő szolgáltatási ágazatok a legerőteljesebben Budapesten és környékén fejtik ki tevékenységüket. A kereskedelmi

és logisztikai központok elsősorban a főváros agglomerációjában, másodsorban a nagy autópályák mentén jöttek létre. Budapest nemcsak az ország közigazgatási és kulturális életének központja, hanem a pénzügyek, a turizmus és az ingatlanügyetek legfontosabb helyszíne is. Az új típusú tevékenységek előtérbe kerülésével megfigyelhető, hogy Budapest gazdasági kisugárzó hatása a korábbiaknál nagyobb térségre terjed ki, amelyen belül szoros munkamegosztás figyelhető meg (Barta Gy.–Czirfusz M.–Kukely Gy. 2008).

A rendszerváltást követően a privatizációval, a működőtőke beáramlással, valamint az Európai Unió egységes piacához való csatlakozással a magyar gazdaság az egyre inkább globalizálódó világgazdaság részévé vált. A multinacionális vállalatok magyarországi leányvállalatánál vagy az országon belül több telephelyen működő cégek (pl. kiskereskedelmi láncok) egy településre bejegyzett cégközpontjainál felmerülő teljesítménymérések nehézségeinek kiküszöbölésére Csomós György olyan komplex mutatót alkotott, amely viszonylag pontosan mutatja be az adott településen végzett gazdasági tevékenységnek a magyar gazdaságon belüli súlyát. A mutató a helyben működő vállalatok adózott eredményét, értékesítésük nettó árbevételét, export értékesítésük nettó árbevételét, összes kibocsátásukat, mérlegfőösszegüket, saját tőkéjüket és az általuk előállított bruttó hozzáadott értéket egyesíti az ún. településgazdasági súly (TGS) mutatószámába. Az összes település TGS-ének összege 100, az adott település TGS-e az ország gazdasági teljesítményében betöltött súlyát mutatja. (Csomós Gy. 2013)

Csomós György számításai szerint 1992-es és 2011-es években a legnagyobb gazdasági teljesítménnyel rendelkező 20 magyarországi település az alábbi volt:

3. táblázat: A legmagasabb TGS értékekkel rendelkező 20 magyarországi település 1992-ben és 2011-ben

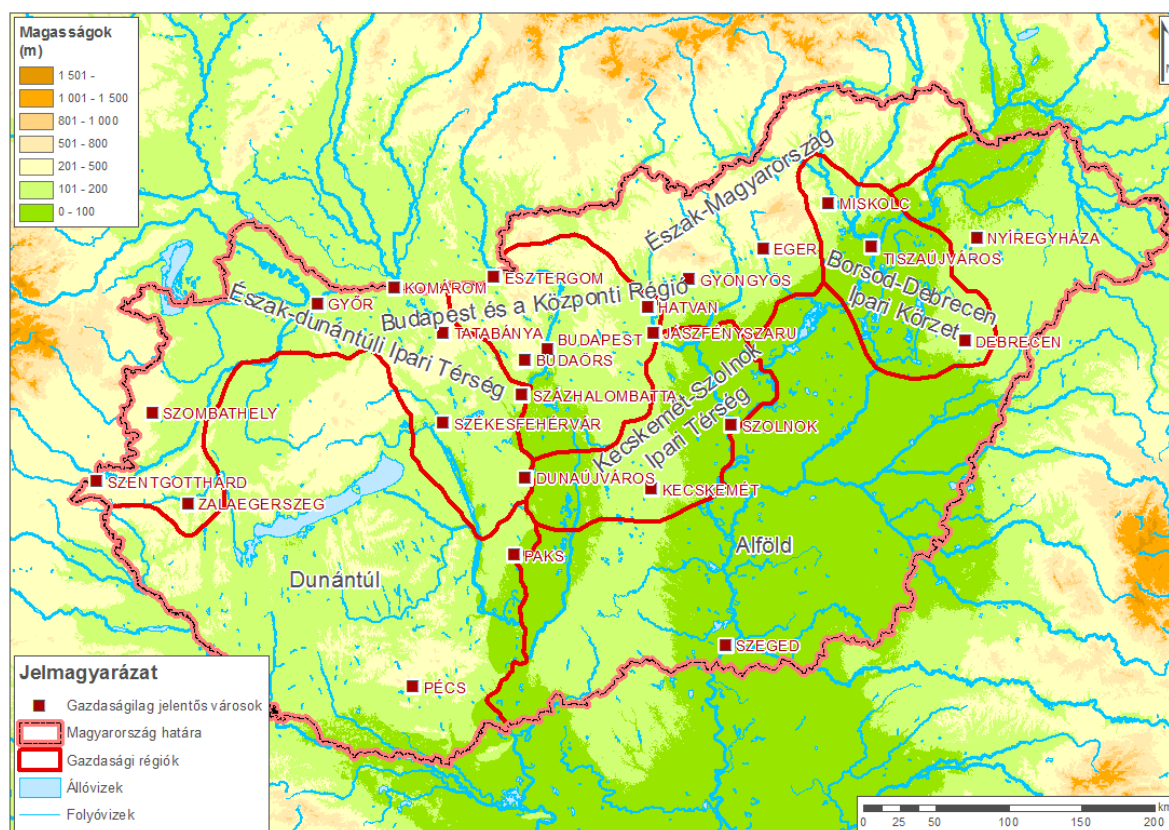
Rangsor	Település	TGS 1992	Település	TGS 2011
1.	Budapest	47,97	Budapest	45,72
2.	Győr	2,37	Győr	5,19
3.	Debrecen	2,06	Szombathely	2,26
4.	Pécs	1,83	Budaörs	2,24
5.	Szeged	1,67	Debrecen	2,07
6.	Miskolc	1,53	Székesfehérvár	1,91
7.	Paks	1,33	Újlengyel	1,65
8.	Székesfehérvár	1,30	Szeged	1,01
9.	Dunaújváros	0,97	Komárom	0,97
10.	Szombathely	0,90	Miskolc	0,94
11.	Tiszaújváros	0,87	Nyíregyháza	0,88
12.	Nyíregyháza	0,86	Kecskemét	0,87
13.	Szolnok	0,79	Jászfényszaru	0,77
14.	Nagykanizsa	0,74	Pécs	0,75
15.	Kecskemét	0,70	Törökbálint	0,74
16.	Zalaegerszeg	0,68	Csomád	0,70
17.	Békéscsaba	0,68	Esztergom	0,67
18.	Kaposvár	0,58	Dunaújváros	0,65
19.	Veszprém	0,56	Paks	0,58
20.	Hajdúszoboszló	0,54	Tiszaújváros	0,57

Forrás: Csomós Gy. 2013.

Csomós György TGS táblázata egyrészt jól mutatja, hogy a magyar gazdaságban mintegy 150 éve kialakult budapesti túlsúly a gazdaság szerkezetének átalakulása ellenére a mai napig változatlanul fennáll. A rangsorváltozások és súlyeltolódások másrészt pontosan érzékeltetik az elmúlt

időszakban bekövetkezett regionális átalakulásokat. (A 2011-es rangsorban kakukktojásként megjelenő Újlengyel és Csomád a Magyarországon a kilencvenes évek óta létező, tényleges belföldi tevékenység nélküli offshore cégek jelenlétére utal.)

A fentiekben tárgyalt tendenciák és adatok alapján megállapítható, hogy a szocializmus időszakában kialakult gazdasági térszerkezet a piacgazdaság elmúlt 25 évében jelentősen megváltozott. Ezek alapján, a rendszerváltást követő időszakban kialakult magyarországi gazdasági régiókat alábbi térképi ábrán is látható módon határozhatjuk meg:

4. ábra: A rendszerváltást követő időszak (1990-2015) gazdasági régiói Magyarországon. Saját szerkesztés. Grafika: Simon Bertalan

Budapest gazdasági vonzáskörzete (Budapest és a Központi Régió) Pest megyén túlra is kiterjed, de a gazdasági aktivitás nem elsősorban az iparnak, hanem a tercier ágazatok terjedésének köszönhető. Székesfehérvár és szintén kiterjedt vonzáskörzete, valamint az ország északnyugati megyéi és Vas megye (Észak-dunántúli Ipari Térség) dinamikus újraiparosításon mentek keresztül, elsősorban a gépiparba beruházó külföldi multinacionális cégeknek köszönhetően. Hasonló, külföldi gépipari beruházásoknak köszönhetően Kecskemét és széles vonzáskörzete, valamint Szolnok és környéke (Kecskemét-Szolnok Ipari Térség) új ipari körzetté válik.

Külföldi gépipari beruházásoknak köszönhetően ismét erősödő miskolci és az életerős vegyiparnak köszönhető dél-borsodi térség, valamint az új külföldi gépipari beruházások alapján ipari központtá fejlődő Debrecen fokozatosan összeérő új ipari, logisztikai zónát alkot (Borsod-Abaúj-Zemplén Ipari Körzet).

A középhegységekre és a Mecsekre illeszkedő bányászati, energetikai, ipari tengely azon térségei, amelyek nem tudtak bekapcsolódni a külföldi befektetések által meghatározott reindustrializációs folyamatba, továbbá a mezőgazdaság által dominált térségek stagnáltak vagy visszaestek. A Dunántúl és az Északi-középhegység (Észak-Magyarország) térségében a szocializmus éveiben meghatározó bányászati és fémkohászati üzemek megszűntek vagy

visszafejlődtek. A vegyipari alapanyaggyártás, a gyógyszeripar és a gumiipar jól átvészelt a rendszerváltást, külföldi és magyar tulajdonosokkal sikeresen működik tovább. A gumiiparban több jelentős külföldi cégalapítás is történt.

A Dunántúl és az Alföld fejlődése, Észak-Magyarországhoz hasonlóan, egyelőre elmaradt az elmúlt 25 év országos gazdasági növekedésétől. Ezek a régiók a külföldi működőtőke számára még nem váltak eléggé elérhetővé. A helyi vállalatoknak még nem sikerült olyan növekedési modellt kialakítaniuk, amely elhelyezkedésükből fakadó tényezőkre és a rendelkezésükre álló erőforrásokra építve az ország többi régiójához való felzárkózást biztosíthatná.

7. Összefoglalás

Magyarország túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű, természeti vagy önellátó gazdálkodási korszakaiban alapvetően a Kárpát-medence zárt, de változatos természeti tényezői határozták meg a gazdaság térszerkezetét. A régióképzésben a természetföldrajzi hatások túlsúlyáról a dualizmusig beszélhetünk, a gyáripari termelés és a vasúti szállítás megjelenésével megindul az ország gazdasági régióinak erőteljes átalakulása. A dualizmus időszakának dinamikus növekedési modellje az agrárgazdaságra épült. Ez a jó mezőgazdasági termelői adottságokkal rendelkező régiók és az ipari régiók felemelkedését egyaránt szolgálta. A két világháború közötti időszakban és a szocializmus korszakában a viszonylagos autarchia, a nemzetközi kereskedelembe és munkamegosztásba való mérsékelt beilleszkedés vált fontos gazdaságszervező tényezővé. Általános tendenciaként leírható a korábban nagyméretű piacra kiépült agrárgazdaság visszafejlődése, és a belső ellátást szolgáló energetikai, bányászati, nehézipari és könnyűipari ágazatok, illetve az ezeket kiszolgáló térségek fejlődése. A rendszerváltást követő évek a magyar gazdaságnak a globalizált világ gazdaságba való fokozatos bekapcsolódását, a külföldi cégek által dominált gépipari és szolgáltatási ágazatok túlsúlyba kerülését hozták el, és a gazdasági régióknak az külföldi cégek telepítési tényezői alapján történő átalakulását eredményezték.

A történelmi Magyarország gazdasági régiói közül egyedül a Kisalföld térsége tartozott az ország teljes történelme során a legfejlettebbek közé. Pest-Buda/Budapest térségének uralkodóvá válása a feudalizmus lezárását követően válik egyértelművé. Ezt követően azonban a főváros és vonzáskörzete olyan erőteljes gazdasági dominanciát képvisel, ami az egész Kárpát-medencében különleges szerepbe emeli és egyértelműen a medence központjává teszi. A Keleti-Felvidék (Kárpátalja) és Horvát-Szlavónország a történelmi Magyarország fennállása alatt mindvégig a legfejlettebb gazdasági térségek közé tartoztak, a Kárpát-medence gazdasági periferiáján helyezkedtek el.

A Kárpát-medence országainak az elmúlt 25 évben a világgazdaságba való intenzív bekapcsolódásával és az Európai Unióhoz való csatlakozásokkal az egyes országokat korábban mereven elválasztó határok gazdaságilag átjárhatóvá váltak. Jelenleg Magyarországgal együtt a Kárpát-medence hat országa az európai egységes piac része, ami lehetőséget ad arra, hogy a globális munkamegosztásba való bekapcsolódás mellett a szomszédos országok egymáshoz közeli térségeinek vállalatai és fogyasztói is kapcsolatba kerüljenek egymással. Amennyiben a határokon átnyúló gazdasági kapcsolatok kellően intenzívvé válnának, a Kárpát-medence különböző országaihoz tartozó, de szomszédos gazdasági térségei határokon átnyúló valódi gazdasági régiókat is alkothatnak. Ennek egyelőre még nincsenek egyértelmű jelei, de napjaink dinamikus gazdasági átalakulásait érdemes abból a szempontból is vizsgálni, hogy azok milyen hatást gyakorolnak a teljes Kárpát-medence gazdasági térszerkezetére.

Irodalomjegyzék

- BARTA GY. (1991): Az ipar szerepe a „szocialista” gazdaság- és területfejlesztési politikában. *Tér és Társadalom*, 5(4), pp. 37–50.
- BARTA GY. (1994): Gondolatok a szocialista telephelyelmélet megfogalmazásához. *Tér és Társadalom* 8(3-4), pp. 79–90.
- BARTA GY.–CZIRFUSZ M.–KUKELY GY. (2008): Újraiparosítás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 22(4), pp. 1–20.
- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BELUSZKY P. (2005): A társadalmi-gazdasági folyamatok színtere – az ország természeti adottságai. In: BELUSZKY PÁL (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 71–103.
- BELUSZKY P. (2005): Magyarország ipara a századelőn In: BELUSZKY PÁL (SZERK.): *Magyarország történeti földrajza I*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 396–445.
- CSOMÓS GY. (2013): Magyarország gazdasági központjainak pozícióváltozása 1992 és 2011 között. *Területi Statisztika*, 53(6), pp. 529–551.
- CSÜLLÖG G. (2008): Régiók a Kárpát-medencében: múlt vagy jövő? *Közép-európai közlemények*, 1(1). pp. 54–59.
<http://acta.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/29664>
- HANÁK P.–MUCSI F. (SZERK.)(1988): *Magyarország története 1890-1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1422 p.
- FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza. *Tudományos Földrajz Kézikönyvei 3. kötet*. Budapest, Franklin Társulat, 237 p.
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék
- FRISNYÁK S. (1999): *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 388 p.
- GULYÁS L. (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. *Földrajzi Közlemények*, 137(4), pp. 344–363.
- GYULAVÁRI A. (1990): Gazdaság. In: ANDORKA R.–KOLOSI T.–VUKOVICH GY. (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, TÁRKI, pp. 56–86.
- HEGEDŰS S. (1901): *A Magyar Korona országainak gyáripara az 1898. évben*. Kereskedelemügyi m. kir. minister, Budapest
- KATUS L. (2012): *A modern Magyarország születése, Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz Kiadó
- KISS É. (2002): A magyar ipar térszerkezeti változásai. *Földrajzi Értesítő*, 2002(3-4), pp. 347–364.
- KISS É. (2011): A válság területi konzekvenciái az iparban. *Területi Statisztika*, 51(2), pp. 161–181.
- KOCSIS K. (1999): Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében. In: BULLA B.–MENDÖL T. (szerk.): *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Lucius Kiadó,
- KOFFLER K. (1942): *A magyar gyáripar a két világháború között (1919–1939)*. Magyar Gyáriparosok Szövetsége, Budapest
- KORNAI J. (2011): *A hiány*. Budapest, Kalligram Kiadó, 642 p.
- NAGY M (2005): Magyarország mezőgazdasága a 20. század elején. In: BELUSZKY P. (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 322–396.
- TÓTH J. (1988): *Urbanizáció az Alföldön – Területi és Települési Kutatások 3*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 200 p.

Törökország szerepvállalása a Nyugat-Balkánon

Lechner Zoltán¹

1. Abstract

The paper discusses Turkey's engagement in the Western Balkans and its relations with the six states of the region: Bosnia and Herzegovina, Serbia, Kosovo, Montenegro, Albania and Macedonia. The main questions of the paper are the following: what foreign policy approach Turkey is using regarding the Western Balkans, and how strong is the Turkish influence in the region.

The first part of the study examines the factors, which serve as motivation for the all-time Turkish government not to neglect the region. These factors are history, geography, Islam, and social linkage. After that, the paper briefly discusses Turkey's relations with the region in the periods, prior to the current Turkish government (AKP): in the cold war, during which the relations were determined by the block-logic of the bipolar system, and in the 1990's, when Turkey showed the first signs of a more active foreign policy in the region. The third chapter of the paper gives the in-depth analysis of the AKP government's engagement in the Western Balkans, from a diplomatic, cultural and economic perspective. It also tackles the questions, how effectively can Turkey transform its growing influence into political leverage, and what are the limits of the Turkish influence in the region. Finally, the paper draws conclusions regarding the future of the Turkish engagement in the Western Balkans.

Keywords: Turkey, Western Balkans

2. Bevezetés

Törökország a 21. században modern kori történelmének talán legintenzívebb időszakát éli. A magát regionális hatalomként definiáló állam Kelet és Nyugat között ingázva keresi identitását, a politikai elit által meghozott döntések pedig nem csupán a török társadalom sorsát határozzák meg, hanem az őt körülvevő régiókat is erőteljesen befolyásolják. Ezek egyike a Balkán, amely földrajzi, történelmi, vallási és társadalmi szempontból egyaránt kötődik a török államhoz. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, Törökország milyen mértékű kulturális, gazdasági és politikai befolyással bír a félsziget azon országaiban, melyek – 2019 márciusáig – nem csatlakoztak az Európai Unióhoz.² Ennek érdekében először azokat a tényezőket mutatom be, melyek összekötő kapcsokat jelentenek Törökország és a térség viszonylatában. Ezt követően Törökország és a Nyugat-Balkán kapcsolatát ismertetem az Igazság és Felemelkedés Pártja kormányra kerülése (2002) előtt. A tanulmány törzsét alkotó harmadik fejezetben Törökország diplomáciai, kulturális és gazdasági tevékenységét mutatom be a térségben, és arra keresem a választ, hogy Ankara az elmúlt két évtizedben megerősödött befolyását milyen hatékonysággal képes politikai érdekérvényesítésre használni. Végül a térségbeli török befolyás korlátait mutatom be, és következtetéseket vonok le azzal kapcsolatban, hogy mely tényezők függvényében alakulhat a törökországi szerepvállalás a Nyugat-Balkánon, az elkövetkezendő évtizedekben.

A tanulmány elkészítését megelőzően Magyarországon, Montenegróban és Bosznia-Hercegovinában végeztem kutatást, és több, a témában kompetens szakértőt kértem meg arra, értékeljék Törökország térségbeli szerepvállalását. Interjúalanyaim kiválasztása során arra

¹ A szerző a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktorandusza

² A dolgozatban a Nyugat-Balkán kifejezést erre a hat államra (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia, Montenegró, Szerbia) vonatkozóan használom.

törekedtem, hogy különböző etnikai-vallási csoportokhoz tartozó társadalomtudósok véleményét kérjem ki annak érdekében, hogy válaszaikon keresztül több szempontból is be tudjam mutatni vizsgálatom tárgyát. Segítségüket ezúton is hálásan köszönöm. Az interjúanyagok mellett a tanulmány elkészítéséhez primer és szekunder forrásokat használtam fel.

3. A Balkán jelentősége Törökország szempontjából

A Balkán kapcsán négy állandónak tekinthető tényezőt emelhetünk ki, melyek Törökország szempontjából jelentőséget kölcsönöznek a térségnek, és amelyek okán Ankarának – függetlenül a mindenkori török kormány politikai preferenciáitól – hátrányokkal jár a félsziget elhanyagolása.

Az első tényező a földrajz. A Kis-Ázsiától északnyugati irányban elhelyezkedő Balkán-félsziget földrajzi közelsége Törökország számára biztonságpolitikailag és gazdaságilag egyaránt jelentőséggel bír. Az előbbi kapcsán a legfőbb szempont az ország gazdasági és stratégiai centrumát jelentő Isztambul védelme. Az Ázsiát Európával összekötő, és a kereskedelmileg és geopolitikailag kritikus fontosságú Boszporuszt ellenőrző, mintegy 15 millió fős város nyugati határhoz való közelsége szükségessé teszi Törökország számára, hogy bizonyos mértékű politikai befolyás fenntartása által a balkáni geopolitikai viszonyokra hatást gyakorolni képes aktor maradjon.³ Ebből a szempontból Ankarának két fő célja van. Az első, hogy megakadályozza egy törökellenes bolgár-görög-szerb blokk megalakulását, amely egyrészt fenyegetést jelentene Isztambulra, másrészt Törökország természetes szövetségeseivel, a bosnyákokkal és albánokkal való kapcsolatának megszakadásához vezetne (Davutoğlu A. 2016). Törökország másik fő célja a térségbeli béke fennmaradásához való hozzájárulás, ami jelenleg a status quo fenntartását jelenti. A Balkán érzékeny etnikai és kulturális szerkezete miatt egy nyílt konfliktus kitörése láncreakciót indíthat el a térségben, ami a földrajzi közelség okán egyrészt közvetlen veszélyforrást, másrészt – a konfliktus által kiváltott menekülthullám nyomán – komoly kihívást jelentene Törökország számára.

A Balkán-félsziget – a Kaukázus mellett Eurázsia legfontosabb észak-dél irányú átjáró övezeteként – gazdasági szempontból is nagy jelentőséggel bír Törökország számára, elsősorban azért, mert a Nyugat-Európával való kereskedelmének nagy része a balkáni útvonalon keresztül valósul meg. A 21. századi török stratégia kiemelt célja, hogy az ország különleges földrajzi helyzetét kihasználva Eurázsia egyik legfontosabb kereskedelmi és energiapolitikai csomópontjává váljon, ez azonban csak úgy valósítható meg, ha jó kapcsolatot képes fenntartani a körülötte lévő térségekkel, többek között a Balkánnal (Ceviköz Ü. 2016).

A Törökországot és a Balkánt összekötő második tényező a történelem. A balkáni régió mintegy ötszáz éven keresztül volt az Oszmán Birodalom része. Az oszmánok először a 14. század közepén jelentek meg Európában, majd a század második felében három döntő ütközet⁴ megnyerésével szilárdították meg a hatalmukat a Balkánon. Ezt követően a térség egészen a 18. századig viszonylag stabil háttérként jelentett a Birodalom számára a Nyugat meghódítására tett katonai kísérletekhez (Fekete J. 2014). Ez a három-négy évszázad egy többé-kevésbé békés időszakot jelentett a Balkán népei számára, amihez nagyban hozzájárult az oszmánok által alkalmazott, decentralizált közigazgatási rendszer. Az 1600-as évek végétől az oszmánok a Habsburg Birodalom és Magyarország területén számos katonai kudarcot szenvedtek el, így fokozatosan hátrálni kényszerültek. A 18. század során a nagyhatalmak – elsősorban a Habsburg Birodalom és Oroszország, de Anglia és Franciaország is – növekvő érdeklődést mutattak a Balkán iránt. Ezzel párhuzamosan a térségen belül a nyugatról származó eszmék elterjedésével megkezdődött a balkáni népek nemzeti ébredése, amely nyomán a nacionalizmus felváltotta a korábbi, vallási alapú önmeghatározást. Az egyre gyengülő Oszmán Birodalom képtelen volt

³ Geopolitical Futures: Assessing Turkey's Power in the Balkans. <https://geopoliticalfutures.com/assessing-turkeys-power-balkans/>, letöltés ideje: 2017. 11. 01.

⁴ Az 1371-es, Maricafolyó melletti, az 1389-es rigómezei, valamint az 1396-os nikápolyi ütközetek.

kezelni a Habsburgok és oroszok jelentette külső, valamint a nemzeti mozgalmak jelentette belső kihívásokat, és a 19. század során fokozatosan veszítette el balkáni területeit, 1914-re pedig Kelet-Trákiát leszámítva teljesen kiszorult a térségből.⁵ Visszavonulásuk során az oszmánok a végletek – az adott terület feletti abszolút uralom, vagy annak teljes elvesztése – között ingázó stratégiát alkalmaztak, amely következtében nemcsak az elvesztett területek feletti dominanciáról, hanem egy befolyási övezet, vagy pufferzóna kialakításának lehetőségéről is kénytelenek voltak lemondani (Davutoğlu A. 2016).

A fél évezredes oszmán uralom kulturálisan és társadalmilag egyaránt óriási hatással volt a Balkánra, a közös múlt és annak termékei pedig összekötő kapcsot jelentenek a térség és az Oszmán Birodalom örökösének tekinthető Törökország között. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az oszmán periódus megítélése markánsan eltérő a különböző balkáni közösségekben, elsősorban az alapján, hogy az adott közösségben melyik vallás a domináns: míg a muszlimok – különösen a konzervatívabb, vallásosabb csoportok – többnyire pozitívan, addig a keresztények inkább negatívan ítélik meg ezt a történelmi időszakot. A történelmi percepciók közötti különbségek az általam készített interjúk során is nyilvánvaló váltak. Míg a montenegrói (szekuláris-keresztény) szakértők az oszmán idősakra megszállásként, az Oszmán Birodalomra pedig hódító hatalomként hivatkoztak⁶, addig Serbo Rastoder bosnyák (muszlim) történész a szóban forgó éra értékelésekor a Birodalom multikulturális berendezkedését és a különböző vallásokhoz, nyelvekhez, tradíciókhoz való toleráns viszonyulását hangsúlyozta. A bosnyák professzor emellett azt is kiemelte, hogy a szerbek, montenegróiak, bolgárok körében jellemző oszmán- és törökellenes érzések elsősorban abból fakadnak, hogy e népcsoportok nemzeti identitása a 18-19. században részben az oszmánokkal szembeni ellenállás formájában öltött testet. Meglátása szerint azonban az oszmánok és törökök „démonizálása” ma már akadémiai körökben és társadalmilag is kevésbé jellemző, mint az 1990-es években.⁷

A harmadik állandó tényező az iszlám vallás. Tekintve, hogy nyelvileg, etnikailag és vallási irányzatukat tekintve is megosztottak, a balkáni muszlimok nem alkotnak egységet. A döntően bosnyákok és albánok alkotta muszlim csoportokat összekötő, közös elemként értékelhető ugyanakkor az a tény, hogy a balkáni iszlám az oszmán történelmi periódus „terméke”, így a balkáni muszlimok döntő többsége – csakúgy, mint a törökök – a szunnita iszlám hanafita iskolájához tartozik (Öktem K. 2010). E vallási iskola döntően az egykori Oszmán Birodalom területét, valamint Közép-Ázsiát fedi le, tanítása alapján pedig az iszlám liberálisabb, megengedőbb formájának tekinthető, ugyanis a dogmatizmus helyett az egyéni értelmezést és az analógiás ítélkezést részesíti előnyben (Fekete J. 2014). Bár a balkáni irányzatok idővel függetlenedtek a töröktípusú iszlámtól, a közös vallási gyökerek mégis összekötő kapcsot jelentenek Törökország és a balkáni muszlimok között.

A vallási tényező elsősorban a nyugat-balkáni térségben játszik meghatározó szerepet, ahol több olyan állam is található, amely muszlim többséggel, vagy jelentős muszlim kisebbséggel rendelkezik. Pap Norbert, a Pécsi Tudományegyetem Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszékének vezetője szerint a közös vallási hagyományokból, valamint az ország – és különösen Isztambul – méretéből adódóan a nyugat-balkáni muszlimok egy jelentős része számára Törökország a mai napig igazodási pontot jelent, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a török kormány – az Oszmán Birodalom örököséként fellépve – korlátlan befolyással rendelkezik e csoportok felett. A professzor meglátása szerint Törökország elsősorban a boszniai, koszovói és macedóniai muszlimok konzervatívabb rétegeire képes közvetlen befolyást

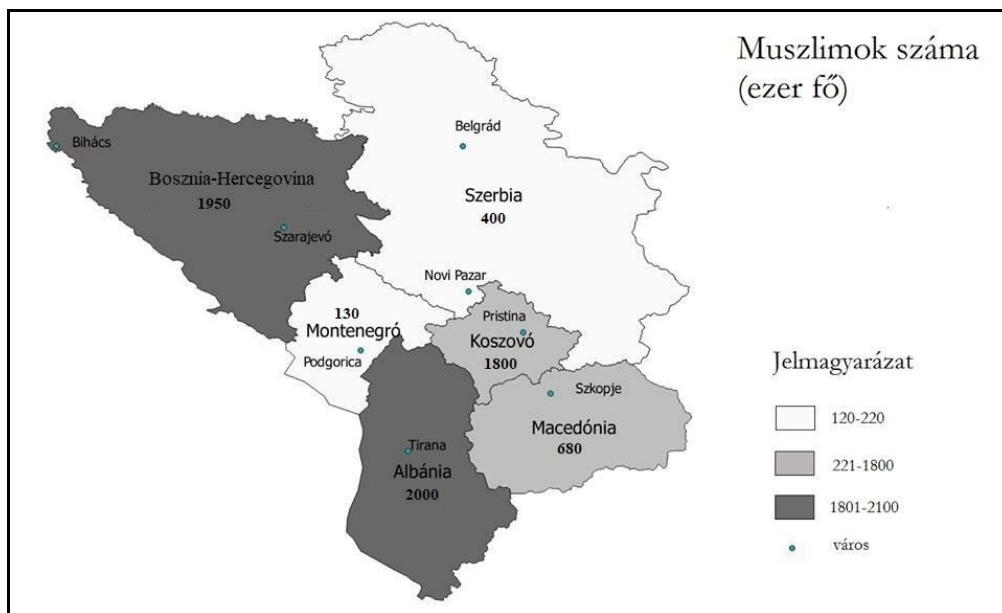
⁵ Hornyák Árpád: A Balkán története a 18-20. században.

http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/a_balkan_tortenete_18_20_sz, letöltés ideje: 2017. 12. 10.

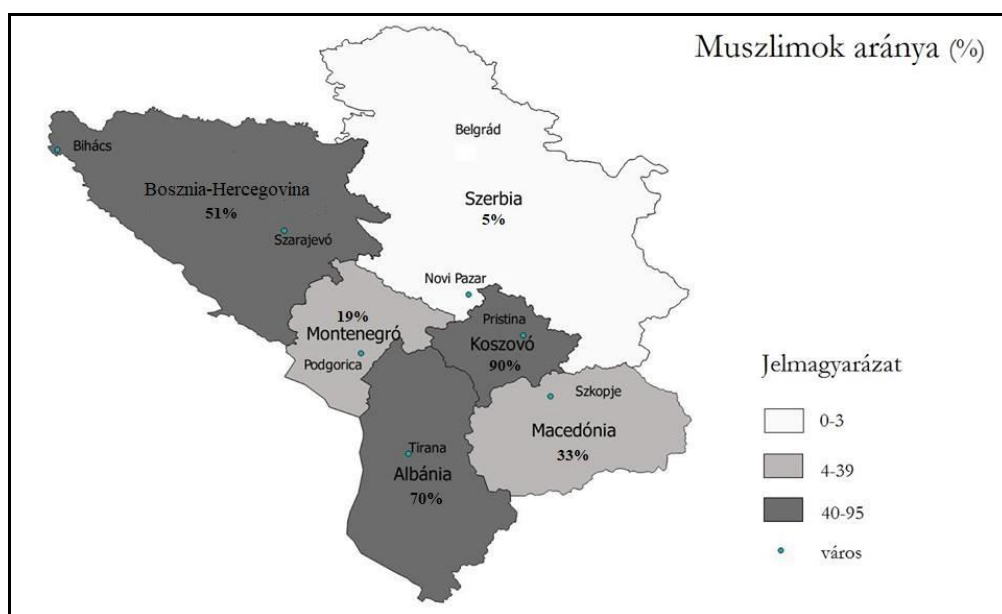
⁶ Interjú Dr. Ivan Vukovičsal. Podgorica, 2017. 10. 12.; és Interjú Dr. Gordana Đurovičsal. Podgorica, 2017. 10. 16.

⁷ Interjú Dr. Serbo Rastoderrel. Podgorica, 2017. 10. 22.

gyakorolni, ennek mértékét azonban korlátozza a térségben – főként Boszniában és Koszovóban – a Szaúd-Arábia és Katar által képviselt vahhabita irányzat megjelenése az 1990-es években.⁸

1. ábra: A muszlimok száma a vizsgált nyugat-balkáni országokban
Forrás: Saját szerkesztés a Central Intelligence Agency adatai alapján

2. ábra: A muszlimok aránya a vizsgált nyugat-balkáni országokban
Forrás: Saját szerkesztés a Central Intelligence Agency adatai alapján

Végül a félsziget jelentőségének negyedik tényezője a társadalmi mozgatóerő. A 19. század végétől az 1990-es évekig törökök, bosnyákok, albánok és pomákok százezrei hagyták el a Balkán-félszigetet és költöztek Anatólia területére. Az első nagy migrációs hullámot az Oszmán Birodalom Balkánról való kiszorulása váltotta ki a 19. század végén, a 20. század elején, melynek

⁸ Interjú Dr. Pap Norberttel. Pécs, 2017. 11. 27.

során több százezer muszlim hagyta el a térséget. A köztársaság megalakulását (1923) követő évtizedekben Törökország több megállapodást kötött balkáni államokkal, melyek értelmében törökök tízezreit telepítették át az anyaországba Bulgáriából, Romániából, Jugoszláviából és Görögországból. Az 1980-as évek második felében a bolgár névváltoztatási kampány miatt – melynek keretében az országban élő törököket bolgár nevek felvételére kötelezték – mintegy 350 ezer bulgáriai török költözött az Anatóliába. Az utolsó migrációs hullámot a délszláv háború idézte elő az 1990-es években, ekkor több tízezer bosnyák és albán menekült Törökországba (Egeresi Z. 2013).

E társadalmi mozgások következtében a mai Törökországban hozzávetőlegesen 8-10 millióra tehető azoknak a száma, akik balkáni gyökerekkel rendelkeznek. E csoport tagjainak többsége a mai napig fokozott figyelmet fordít a Balkánra és érzelmi kapcsolatot ápol az ott élő muszlim közösségekkel, különösen a térségben maradt törökökkel.⁹A mindenkori török kormány már csak e társadalmi réteg miatt sem maradhat közömbös a Balkán iránt, hiszen e csoport tagjai részéről általában elvárásként fogalmazódik meg a kormánnyal szemben aktív Balkán-politika folytatása. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a balkáni származású törökök közül sokan magas rangú pozíciókat szereztek meg, így kialakult egy – kutatókból, politikusokból, diplomatákból és katonatisztekéből álló, és az államszervezetbe beépült – lobbicsoport, amely a török külpolitika irányait is képes befolyásolni (Kővágó Á. 2014).

4. Törökország és a Nyugat-Balkán kapcsolata az AKP hatalomra kerülése előtt

A Köztársaság megalapítását követően Atatürk legfőbb külpolitikai célja az állam szuverenitásának és területi integritásának biztosítása volt, amely cél érdekében – hátat fordítva az oszmán múltnak – lemondott a területi revízió gondolatáról és jó kapcsolatok kialakítására törekedett a balkáni országokkal. Ez a törekvés az Albániával 1923-ban, Jugoszláviával 1925-ben és Görögországgal 1930-ban megkötött barátsági szerződések formájában öltött testet (Mitrović M. 2014). Az 1930-as években, elsősorban arra válaszul, hogy a Mussolini vezette Olaszország növekvő érdeklődést mutatott a térség iránt, Törökország – a hatalmi erőegyensúly elve alapján – fokozta az együttműködését a status quo fenntartásában szintén érdekelt balkáni országokkal, melynek eredményeként 1934-ben Törökország, Jugoszlávia, Görögország és Románia részvételével létrejött az olasz- és bolgárellenes Balkán-paktum. A tagok egymás iránti bizalmatlansága által korlátozott szövetség a II. világháború elején a német és olasz támadás nyomán felbomlott (Egeresi Z. 2013).

A világháború során Törökország semleges maradt, azt követően azonban a szovjet fenyegetés árnyékában feladta a semlegességi politikát és a nyugati blokkhoz csatlakozott. A hidegháború évtizedei alatt Törökország Nyugat-Balkán-politikáját a „tömblogika” határozta meg. A sztálinista Enver Hoxha által vezetett Albániától teljesen elszigetelődött; Jugoszláviával való kapcsolatát pedig elsősorban a jugoszláv-szovjet viszony alakulása határozta meg: amikor az 1940-es évek végén Tito és Sztálin viszonya megromlott, Törökország – részben amerikai nyomásra – közeledni kezdett a nyugat-balkáni föderációhoz. A két ország 1953-ban barátsági és együttműködési szerződést kötött, 1954-ben pedig – Törökország, Jugoszlávia és Görögország részvételével – létrejött a II. Balkán-paktum. Elődjéhez hasonlóan ez is rövid életűnek bizonyult – a jugoszláv-szovjet feszültség enyhülése, valamint a ciprusi konfliktus miatt megromlott görög-török viszony nyomán a szövetség az 1950-es évek közepére értelmét veszítette. Ezt követően Törökország egészen az 1980-as évek végéig nem szentelt különösebb figyelmet a nyugat-balkáni térségnek (Mitrović M. 2014).

⁹ A balkáni törökök számottevő kisebbséget alkotnak Bulgáriában (becslések szerint 600-800 ezer fő), Macedóniában (becslések szerint 150-200 ezer fő), és Koszovóban (becslések szerint mintegy 60 ezer fő), de kisebb számban a térség többi országában is megtalálhatók.

A bipoláris világ felbomlása egészen új geopolitikai helyzetet teremtett a Törökországot körülvevő régiókban. A hidegháború időszakára jellemző, a két hatalmi blokk viszonyát meghatározó stratégiai egyensúly megszűnése utat nyitott egy új, bizonytalan nemzetközi környezet kialakulásának, ez az átalakulási folyamat pedig különösen drámai módon zajlott le a heterogén vallási és etnikai összetételű Nyugat-Balkánon, ami Törökország politikáját is új irányba terelte. Amikor 1991-ben Szlovénia, majd Horvátország kikiáltották függetlenségüket, Törökország biztonságpolitikai okokból még Jugoszlávia egységének fenntartása mellett foglalt állást. Azt követően azonban, hogy 1992-ben Bosznia-Hercegovina is deklarálta függetlenségét, és a ország területén élő bosnyákok, horvátok és szerbek között háború tört ki, Turgut Özal elnök feladta a status quo fenntartását első számú prioritásként kezelő politikát, és – részben társadalmi nyomásra – a törökökkel kulturális értelemben rokon, muszlim vallású bosnyákok támogatása mellett döntött (Mitrović M. 2014). Bár a török kormány – megszegve az ENSZ BT által elrendelt fegyverembargót – titokban fegyvereket szállított a bosnyákoknak¹⁰, a hivatalos politika szintjén elvetette az unilaterális lépéseket, helyettük az egyetlen szuperhatalomként a konfliktusba bekapcsolódó USA intézkedéseit követve, a NATO keretében cselekedett: 1993-ban részt vett az ország feletti repüléstilalmi zóna kialakításában, majd egy ezerfős kontingenssel járult hozzá a szervezet béketeremtő (IFOR, 1995-1996), és békefenntartó (SFOR, 1996-2004) misszióihoz (Egeresi Z. 2013).

Az 1998-99-es koszovói válság kapcsán a török kormány magatartása jóval visszafogottabb volt, ami elsősorban három tényezővel magyarázható. Egyrészt, Ankara nem hagyhatta figyelmen kívül a Koszovóban élő török kisebbséget, melynek az albán többséggel való kapcsolata a válság idején meglehetősen feszült volt. Másrészt, a Jugoszláviától való elszakadásra törekvő koszovói albánok ügye, valamint a törökországi kurd szeparatizmus között könnyen megvonható párhuzam is óvatosságra intette a török vezetést. Harmadrészt, a „Koszovó-probléma” eszkalálódása és a jelentős albán kisebbséggel rendelkező Macedóniára való áttérjedése komoly biztonságpolitikai fenyegetést jelentett Törökország számára. E tényezők ellenére Törökország – ismételten az USA lépéseit követve – 1999 júniusában részt vett a Szerbia elleni légitámadásokban, júliusban pedig mintegy ezer fővel járult hozzá a NATO koszovói békefenntartó missziójához (KFOR, 1999-), ami elsősorban az albán származású törökök lobbijával magyarázható.¹¹

Törökország emellett, szintén multilaterális missziók keretében békefenntartó csapatokat küldött az 1996-97-ben a pénzügyi szektorban elburjánzó piramisjátékok következtében a gazdasági csőd szélére került, majd polgárháborús helyzetbe sodródott Albániába, valamint a macedón-albán feszültség eszkalálódása által fenyegetett Macedóniába is. A Balkán kapcsán korábban évtizedeken keresztül passzív külpolitikát folytató Törökország aktivitása a néhai Oszmán Birodalom részét képező térségben sokakban – különösen a szerbek és görögök körében – heves ellenérzéseket váltott ki, a diplomáciai-politikai kapcsolatok pedig a társadalmi reakcióknak megfelelően alakultak: Törökország viszonya Szerbiával és Görögországgal egyaránt feszültté vált. Geopolitikai szempontból az aktívabbá váló török külpolitika egyik legfontosabb következménye a térség befolyásolásáért folytatott görög-török rivalizálás kiújulása volt, amely Macedónia kapcsán vált a leginkább érezhetővé (Mitrović M. 2014). Az 1991-ben függetlenné váló köztársaság alkotmányában rögzített neve miatt került szembe déli szomszédjával, a görög álláspont szerint ugyanis az ország területén élő szláv népnek nincs joga az elnevezés használatához. A nézeteltérésnek geopolitikai oka is van, a görög vezetés ugyanis attól tart, hogy a macedón állam magához kívánja csatolni Görögország Macedónia nevű északi tartományát. A kibontakozó görög-macedón ellentét arra sarkallta Törökországot, hogy közös érdekeik mentén fűzze szorosabbra Macedóniával való kapcsolatát. Ennek megfelelően Ankara alkotmányos neve

¹⁰ Aldrich, J. Richard: America used Islamists to arm the bosnian muslims <https://www.theguardian.com/world/2002/apr/22/warcrimes.comment>, letöltés ideje: 2017. 12. 25.

¹¹ Sylvie Gangloff: Turkish policy towards the conflict in Kosovo: the preeminence of national political interests <http://journals.openedition.org/balkanologie/517>, letöltés ideje: 2017. 12. 26.

alatt ismerte el a függetlenné vált államot, elsőként nyitott nagykövetséget Szkopjében, az 1990-es évek közepén fokozta a Macedóniával való katonai együttműködését, és a mai napig az egyik legfőbb támogatója az ország NATO-tagságának.¹²

5. Az AKP-kormány Balkán-politikájának elméleti alapjai

Míg az 1990-es évek során Törökország balkáni aktivitása elsősorban a nemzetközi katonai missziókban való részvételre korlátozódott, addig a 2002-ben hatalomra került Igazság és Felemelkedés Pártja számára a belpolitikai stabilitás, valamint a gazdasági fejlődés lehetővé tették egy új, független politika kialakítását, melynek elméleti alapját Ahmet Davutoğlu Stratégiai mélység című könyvének vonatkozó fejezete adta. Művében, elvetve az abszolút uralom (imperializmus) és az abszolút elvesztés (a térségtől való elfordulás) között ingázó végletes oszmán-török politikát, Davutoğlu egy soft power eszközök alkalmazásával kialakított befolyási szféra megteremtésének vízióját vázolja fel. Meggyőződése szerint Törökország számára a térségben a legfőbb stratégiai előnyt történelmi öröksége, és a hozzá kulturálisan kötődő muszlim közösségekkel – bosnyákokkal és albánokkal – való kapcsolata jelenti. Ebből kiindulva állítja, hogy Törökország balkáni geopolitikájának ütőere a többségében muszlimok lakta Bihács–Közép-Bosznia–Kelet-Bosznia–Szandzsák–Koszovó–Albánia–Macedónia–Kırcaali–Trákia övezet. Balkáni pozíciójának megszilárdítása érdekében tehát Törökországnak arra kell törekednie, hogy aktívan hozzájáruljon az e sávban élő közösségek biztonságának garantálásához, kulturális létük megőrzéséhez, szociális és gazdasági hátterük megerősödéséhez, valamint egymással való kapcsolatuk elmélyüléséhez.

¹² Darko Duradanski: Macedonia-Turkey: The ties that binds. <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-turkey-the-ties-that-bind>, letöltés ideje: 2017. 12. 26.

3. ábra: Törökország geopolitikai és geokulturális ütőere a Balkánon

Forrás: Kovačević, Lejla et al.: Standing at the Gateway to Europe - The Genetic Structure of Western Balkan Populations Based on Autosomal and Haploid Markers

Stratégiai víziójában Davutoğlu kiemelt jelentőséget tulajdonít Bosznia-Hercegovinának és Koszovónak. Elképzelése szerint az Ankara politikai, gazdasági és kulturális előretolt helyőrségeként funkcionáló Bosznia kapcsán a törékeny szerkezetű föderáció egységének megerősödése¹³; a Bosznia–Szandzsák tengelyt az Albánia–Macedónia tengellyel összekötő Koszovó kapcsán pedig az ország biztonsági helyzetének stabilizálódása, valamint jogi státuszának¹⁴ rendeződése jelenti Törökország legfőbb érdekét. Ankarának – írja Davutoğlu – politikai befolyását kihasználva mindkét állam ügyét napirenden kell tartania az ENSZ, a NATO és az Iszlám Konferencia Szervezete fórumain. Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy Törökországnak a régió egyensúlyi viszonyait követő, rugalmas diplomáciát kell folytatnia a Balkán minden államával, a velük való kereskedelmi kapcsolatait meg kell erősítenie, és gazdasági potenciálját kihasználva olyan, az egész régiót átfogó beruházásokat és gazdasági projekteket kell kezdeményeznie, melyekkel egyrészt tovább erősítheti saját pozícióját, másrészt a térség országai közötti interdependencia elmélyítésén keresztül hozzájárulhat a régió stabilizálásához (Davutoğlu A. 2016).

¹³ Bosznia-Hercegovina közigazgatási és politikai rendszerét az 1995-ben aláírt daytoni egyezmény határozta meg, amely az ország területén két, nagyfokú autonómiával bíró államalakulatot hozott létre (Bosznia-hercegovinai Föderáció és Szerb Köztársaság), állami szinten pedig az etnikai paritás elvére épülő hatalomgyakorlást vezetett be. Ma már nyilvánvaló, hogy a szerződés nyomán egy működésképtelen rendszer jött létre, amely politikailag és gazdaságilag is megbénítja az országot.

¹⁴ Az ENSZ BT által 1999-ben elfogadott 1244-es határozat nemzetközi irányítás alá helyezte Koszovót, ugyanakkor kiállt a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság területi integritása mellett.

6. Törökország külpolitikája a Nyugat-Balkánon 2002 után

Az ezredfordulót követően a Nyugat-Balkán – az 1990-es évek nemzetközi intézkedései, majd a térség minden állama által áhított európai uniós csatlakozás ígérete¹⁵ nyomán – stabilizálódott, ami lehetőséget teremtett a gazdaságilag fokozatosan erősödő Törökország számára egy, a biztonsági szempontokon túlmutató külpolitika kialakítására a régióban. A 2002-ben váratlan győzelmet arató Igazság és Felemelkedés Pártja azonban első kormányzati ciklusa alatt kevésbé a szomszédos térségekre, sokkal inkább az Európai Unióval való kapcsolatára fókuszált, melynek eredményeképp 2005-ben megkezdhette a csatlakozási tárgyalásokat (Egeresi Z. 2013). Törökország Balkán-politikáját illető érdemi változásokra a második AKP-ciklus alatt került sor, ebben az időszakban a török aktivitás gazdasági, politikai és kulturális értelemben egyaránt fellendült, amely elsősorban három tényezővel magyarázható. Az első Törökország uniós csatlakozási folyamatának befagyása 2006-ban, melynek elsődleges okát a Ciprus-ügy megoldatlansága jelentette. A török kormány ezt követően – bár továbbra is kiemelt külpolitikai célként kezelte a csatlakozást – nagyobb figyelmet fordított a környező régiókra. A második tényező a 2008-as gazdasági válság hatása. Törökország az úgynevezett visszapattanó országok csoportjába tartozott, átmeneti gazdasági visszaesést követően látványos fejlődést produkált, a válság által hosszú távon sújtott partnereivel való kereskedelmében bekövetkező veszteséget pedig alternatív piacok intenzívebb igénybevételével kívánta ellensúlyozni. E törekvés mentén a nyugat-balkáni térség irányába is fokozta gazdasági tevékenységét. Végül a harmadik tényező a 2003 óta Erdoğan miniszterelnök tanácsadójaként tevékenykedő Ahmet Davutoğlu külügyminiszteri kinevezése volt 2009-ben (Demirtaş B. 2015).

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy külső tényezők is hozzájárultak Törökország markánsabb szerepvállalásához. Dr. Hóvári János, Magyarország volt ankarai nagykövete elmondása szerint a török gazdasági és politikai erő mellett a nemzetközi érdekrendszer alakulása is utat nyitott Ankara számára a régióban. Az Egyesült Államok figyelve a 2001 szeptemberi terrortámadást követően a Balkánról a Közel-Keletre terelődött, Oroszország befolyása a térségben gyengült, az Európai Unió nagyobb államai – különösen a gazdasági válság árnyékában – pedig nem voltak képesek egységes politikát kialakítani a Nyugat-Balkánnal kapcsolatban. Az így keletkezett politikai vákuumban Törökország mozgástere jelentősen kiszélesedett, melyet a kormány elsősorban puha eszközöket alkalmazó, okos külpolitikával ki is használt.¹⁶

7. Az AKP „zéró probléma a szomszédokkal” politikája a Nyugat-Balkánon

Külügyminiszteri kinevezését követően Davutoğlu hozzálátott „zéró probléma a szomszédokkal” néven elhíresült külpolitikai doktrínájának gyakorlatba való átültetéséhez. Dr. Hóvári János értelmezésében Davutoğlu stratégiájának általános sarokpontjai az alábbiak voltak: 1) A hidegháború utáni helyzet átvezetése a török külpolitikába, az új geopolitikai evidenciákhoz való alkalmazkodás által. 2) Törökország gazdasági erőközpont jellegének megjelenítése a külpolitikában, a környező térségekben és a globális rendszerekben egyaránt. 3) Törökország iszlám világban belüli pozíciójának megerősítése, és az eltérő hagyományú iszlám irányzatokkal való együttműködés támogatása. 4) A NATO-val és az EU-val való reálpolitikai együttműködés fenntartása. 5) A törökországi demokráciamodellel népszerűsítése.¹⁷

Davutoğlu külpolitikájában kiemelt szerepet szánt a Balkánnak. A térséghez kapcsolódó stratégiájának alapelveit 2011-es, „Egy előrettekintő vízió a Balkán számára” című írásában fogalmazta meg. Az első ezek közül a térség önrendelkezésének megerősítése, amely a külső

¹⁵ Az EU a 2003-as thesszaloni csúcstalálkozón az európai perspektíva megerősítése érdekében deklarálta, hogy a nyugat-balkáni államok jövőjét az Unióból képzele el.

¹⁶ Interjú Dr. Hóvári Jánossal. 2017. 07. 09.

¹⁷ Interjú Dr. Hóvári Jánossal. 2017. 07. 09.

hatalmak befolyásának¹⁸ csökkentését, a régió önállóságának megerősítését jelenti (Davutoğlu A. 2011). E cél elérése érdekében a török kormány több multilaterális projektet is elindított, melyek közül a legfontosabb az Ankara által kezdeményezett háromoldalú tárgyalássorozat Törökország, Szerbia és Bosznia-Hercegovina között, a két nyugat-balkáni ország nézeteltéréseinek rendezése céljából. A folyamat a három ország külügyminisztereinek találkozásával kezdődött 2009-ben, ezt követően, 2010-ben Isztambulban a három elnök ült le egymással tárgyalni. A török közvetítés eredményeként a résztvevő felek 2010-ben aláírták a Bosznia-Hercegovina területi integritását garantáló Isztambuli Deklarációt, Szerbia és Bosznia-Hercegovina pedig – miután a szerb elnök hivatalosan bocsánatot kért a srebrenicai mészárlásért – felvették egymással a diplomáciai kapcsolatot. A regionális önrendelkezés érzetét még inkább erősítette, hogy a trilaterális találkozók sikerét megelőzően az USA és az Európai Unió által kezdeményezett, a bosznia-hercegovinai alkotmány átalakítását célul kitűző „butmiri folyamat” kudarcba fulladt. Törökország Horvátország és Bosznia-Hercegovina, valamint Szerbia és Koszovó között is igyekezett közvetíteni, ezek a kezdeményezések azonban rövid életűnek bizonyultak, mivel az Európai Unió a 2010-es évek első felében mindkét esetben átvette a közvetítő szerepet (Ekinci M. U. 2013). E kísérletek mellett Törökország a Délkelet-európai Együttműködési Folyamaton keresztül is igyekszik erősíteni a régió önrendelkező képességét. Az 1996-ban létrehozott nemzetközi fórum a Balkán összes államát magába foglalja, elsődleges célja pedig a tagok közötti politikai párbeszéd elősegítése. Ankara a szervezet intézményesülésének támogatásával azt kívánja elérni, hogy a Balkán államai nézeteltéréseit külső hatalmak beavatkozása nélkül is képesek legyenek kezelni, a DEEF szerepe azonban erőfeszítései ellenére egyelőre súlytalan maradt (Ekinci M. U. 2014).

Davutoğlu második alapelve a regionális integráció, amely a Nyugat-Balkán államaival való együttműködés fokozását, valamint a régiót átfogó projektek révén az érintett országok Törökországtól és egymástól való függőségének megerősítését foglalja magában. Ennek szellemében az AKP-kormány a vizsgált államok mindegyikével szabadkereskedelmi egyezményt¹⁹, valamint vízummentességi megállapodást kötött, és állami intézmények tevékenységén keresztül jelentősen növelte kulturális befolyását a térségben. A kormánnyal összhangban cselekvő üzleti körök és nem állami szervezetek a 2000-es években szintén növekvő érdeklődést tanúsítottak a Nyugat-Balkán iránt (Demirtaş B.–Pavlović Đ.–Sarier D. E. 2015).

Érdemes hangsúlyozni a török kormány azon törekvését, hogy a régió minden államával jó viszonyt alakítson ki, amely elsősorban Szerbia kapcsán hordoz jelentőséget. Bár az AKP Balkán-politikájában a muszlim közösségekkel való kapcsolatok továbbra is prioritást élveznek, a kormány a millenniumot követő évtized második felétől a Szerbiával való viszonyára is fokozott figyelmet fordít. A szerb-török reálpolitikai együttműködés közös érdekeken alapul: a stabilitás megőrzésében, valamint a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fenntartásában mindkét kormány érdekelt. Emellett az Európai Unióval való tárgyalások során megélt hasonló tapasztalatok – Szerbia számára a Koszovóval, Törökország számára pedig a Ciprussal való rendezetlen viszony jelent akadályt a tárgyalások során – szintén arra ösztönözték a két államot, hogy fűzzék szorosabbra kapcsolatukat (Demirtaş B. et al. 2015). A két ország kapcsolatának egyértelmű javulását mutatta, hogy 2009-ben Belgrád a szerbiai muszlim közösségek között 2007 óta fennálló viszály kapcsán Ankarát kérte fel a közvetítésre, amely ennek eleget is tett, és a Szandzsák térségében élő muszlimok vezetőjének személye körül kialakult vitában az autonómia-párti jelölttel szemben a szerb kormány bizalmát élvező jelölt megválasztását támogatta (Egeresi Z. 2013). A két ország viszonyában – nem meglepő módon – Koszovó ügye jelent feszültségforrást. Miután Koszovó 2008-ban egyoldalúan deklarálta a függetlenségét, Törökország az elsők között

¹⁸ Fontos megemlíteni, hogy Davutoğlu – amennyiben a Balkánról van szó – balkáni államként (tehát nem külső hatalomként) definiálja Törökországot.

¹⁹ Bosznia-Hercegovinával 2002-ben, Albániával 2006-ban, Montenegróval 2008-ban, Szerbiával 2009-ben, Koszovóval 2013-ban. Macedóniával még az AKP előtti koalíciós kormány kötött szabadkereskedelmi egyezményt 1999-ben.

ismerte el államiságát és létesített vele diplomáciai kapcsolatot, ami ugyan okozott némi feszültséget a Szerbiával való kapcsolatában, a két ország együttműködése azonban folytatódott. Jóval nagyobb felháborodást keltett a szerbek körében Recep Tayyip Erdoğan 2013-ban, a koszovói Prizrenben elmondott beszéde, melyben Törökország és Koszovó összetartozását hangsúlyozta. A beszédet követően az akkori szerbiai elnök, Tomislav Nikolić bejelentette, hogy Szerbia átmenetileg kilép a háromoldalú kooperációból (Demirtaş B. et al. 2015). A heves reakció ellenére a szerb–török kapcsolat hamarosan rendeződött (a háromoldalú kooperáció pedig újraindult), ami elsősorban Belgrád beruházások iránti igényével magyarázható, egyben rámutat a két ország aszimmetrikus viszonyára.

Az egyetlen nyugat-balkáni államalakulat, mellyel Törökország politikai kapcsolata permanens módon feszült maradt, a bosznia-hercegovinai Szerb Köztársaság. Az entitás elnöke, Milorad Dodik számos alkalommal kemény kritikával illette a török kormányt a bosnyákok egyoldalú támogatása miatt, amivel – nézete szerint – a török vezetés tovább mélyíti az ország megosztottságát. A bosznia-hercegovinai szerb politikusok a háromoldalú tárgyalások kapcsán is több ízben élesen fogalmaztak: Dodik azon véleményének adott hangot, miszerint Törökország valódi célja a kezdeményezéssel a Szerb Köztársaság elszigetelése volt, a háromtagú államelnökség²⁰ szerb tagja, Nebojsa Radmanović pedig – nem titkolva szeparatista nézeteit – az Isztambuli Deklaráció aláírását kritizálta (Demirtaş B. et al. 2015). Ezzel szemben az AKP viszonya a bosnyák politikai elittel, különösen az államelnökség bosnyák tagjával, Bakir Izetbegovićsal kiváló, Törökország megítélése bosnyák körökben pedig többnyire pozitív. Mindezt jól szemlélteti, hogy Recep Tayyip Erdoğan a 2018-as előrehozott választást megelőzően – miután Ausztria, Németország és Hollandia kormányai ismét²¹ megtiltották a török elnöknek, hogy a területükön kampányoljon – Szarajevóban tartott kampánybeszédet, amelyen több mint 12 ezren, többségében európai törökök vettek részt.²²

A gazdasági összekapcsoltság erősítése érdekében Törökország, Szerbia és Bosznia-Hercegovina diplomáciai-politikai együttműködésüket 2013-ban gazdasági dimenzióval bővítették – közös gazdasági bizottságot hoztak létre a kereskedelmi kapcsolatok fellendítése érdekében (Ekinci M. U. 2013). Szintén a gazdasági interdependencia erősödését szolgálják a különböző energiapolitikai projektek. Amint azt korábban említettem, az AKP-kormány kiemelt külpolitikai célja, hogy Törökország a közeljövőben energiapolitikai csomóponttá váljon, és az energia mennyiségének, valamint árának befolyásolása által növelje gazdasági és politikai potenciálját. Törökország és a Nyugat-Balkán viszonya kapcsán két, megvalósítás alatt álló projekt emelhető ki. A tervek szerint 2020-ra elkészülő Transz-Adria gázvezeték – amely a kaszpi-tengeri gázt Nyugat-Európába szállító Déli Gázfolyosó részét fogja képezni – Görögországon és Albánián keresztül Olaszországba²³; a 2017 májusa óta megvalósítás alatt álló, Oroszországot Törökországgal összekötő Török Áramlat európai meghosszabbítása pedig a tervek szerint Bulgárián és Szerbián keresztül Magyarországra²⁴ fog gázt szállítani. A projektek megvalósulása esetén egyrészt biztosra vehető Törökország balkáni befolyásának további növekedése, másrészt az infrastrukturális összekapcsoltság erősödése a régió stabilitását szolgálja.

²⁰ Az etnikai paritás elve alapján Bosznia-Hercegovinának három elnöke van – egy szerb, egy bosnyák és egy horvát – akik rotációs rendszerben, nyolchavonta váltják egymást.

²¹ Az említett kormányok 2017-ben, a török alkotmány módosításáról tartott népszavazást megelőzően szintén megtiltották a török politikusoknak a területükön való kampányolást.

²² Gadzo, Mersiha: Turkish elections: Erdogan holds rally in Bosnia's Sarajevo.

<https://www.aljazeera.com/news/europe/2018/05/turkish-elections-erdogan-hold-rally-sarajevo-180519215027987.html>. Letöltés ideje: 2018. 05. 25.

²³ Trans Adriatic Pipeline Official Website. www.tap-ag.com, letöltés ideje: 2018. 01. 04.

²⁴ SeeNews: Hungary hopes to have link for Russian gas imports via Serbia by end-2019.

<https://seenews.com/news/hungary-hopes-to-have-link-for-russian-gas-imports-via-serbia-by-end-2019-574889>, letöltés ideje: 2018. 01. 04.

4. ábra: A Török Áramlat és a Déli Gázfolyosó

Forrás: News.Az: Trans Adriatic Pipeline project open to Iran when sanctions removed

A Davutoğlu által meghatározott harmadik alapelv – amely némileg ellentmondásban van az elsővel – az európai uniós integrációs folyamatban való részvétel. Törökország – maga is a teljes jogú tagságra pályázva – a 2000-es évek elejétől támogatja a nyugat-balkáni államok csatlakozását, azon meggyőződéstől vezérelve, hogy a régió stabilitásának és fejlődésének kulcsa az európai integráció (Davutoğlu A. 2011). Bár a török kormány ezt a retorika szintjén napjainkban is fenntartja, egyes szakértők meglátása szerint Törökország nyugat-európai államokkal való viszonyának megromlása a 2010-es évek során negatív irányba befolyásolhatja Ankara álláspontját a Nyugat-Balkán uniós integrációja kapcsán. Erre Davutoğlu is egyértelmű utalást tett 2001-es, Stratégiai mélység című könyvében: „Törökországban komoly aggodalmat kelt, hogy Németország az ebben a régióban Törökország természetes szövetségesei közé tartozó Bosznia-Hercegovinát, Albániát, Horvátországot és Macedóniát valószínűleg meghívja az EU-ba, és ezek az országok rövid, illetve középtávon csatlakozhatnak az Unióhoz. Az a lehetőség, hogy ezek az országok együtt lesznek az EU-ban Görögországgal, és idővel a Törökországon kívüli összes balkáni országot felveszik az Unióba, Törökország Balkánra irányuló politikáját a Törökország–Európa kapcsolatok egyik paraméterévé teheti, és ennek a helyzetnek a bekövetkezése Törökország számára jelentős fájdalommal jár” (Davutoğlu A. 2016). Bár a volt külügyminiszter idézett gondolata napjainkban aktuálisabb, mint korábban bármikor, az általam megkérdezett szakértők egyöntetű véleménye, hogy Törökországnak gazdasági és biztonságpolitikai szempontból továbbra is érdeke fűződik a térség Európai Unióhoz való csatlakozásához, Törökország Nyugat-Európától való gazdasági függősége okán pedig valószínűtlen, hogy az AKP nyíltan fellépjen az Unió növekvő gazdasági és politikai befolyásával szemben.²⁵

Végül a negyedik alapelv, amit Davutoğlu megemlíti, a regionális és globális nemzetközi szervezetekben való aktív szerepvállalás. Törökország katonailag több nemzetközi misszió keretében van jelen a térségben: Koszovóban a NATO (KFOR), az ENSZ (Az ENSZ Ideiglenes Adminisztrációs Missziója Koszovóban) és az EU (EULEX) misszióiban, Boszniában pedig az

²⁵ Interjú Dr. Hóvári Jánossal (2017. 07. 09.), Dr. Serbo Rastoderrel (2017. 10. 22.) és Dr. Ivan Vukovičsal (2017. 10. 12.).

EU (EUFOR Althea) missziójában vesz részt (Ekinci M. U. 2013). Ankara támogatja/támogatta Macedónia, Bosznia, Albánia és Montenegró NATO-csatlakozását. A 2000-es évek folyamán a török kormány az említett államok mindegyikével megerősítette katonai együttműködését, és technikai támogatást is biztosított számukra annak érdekében, hogy képesek legyenek megfelelni a szervezet kritériumainak. Albánia 2009-ben, Montenegró pedig 2017-ben sikeresen elnyerte a tagságot. Macedónia csatlakozását közel három évtizeden keresztül Görögország blokkolta, a két állam kulturális és geopolitikai háttérű „névvitája” miatt. A görög-macedón diplomáciai konfliktus 2019 elején megoldódni látszik: bár a megegyezésnek mindkét oldalon voltak (vannak) ellenzői, 2019 januárjában a macedón és a görög parlament is elfogadta, hogy a volt jugoszláv tagköztársaság hivatalos neve Észak-macedón Köztársaságra módosuljon. E fejlemény utat nyitott Észak-Macedónia számára a NATO-csatlakozás felé, amit alátámasztani hivatott, hogy a szervezet jelenlegi tagjai február 6-án csatlakozási jegyzőkönyvet írtak alá a leendő taggal.²⁶ Belső megosztottsága, valamint a boszniai szerbeknek a szervezettel szemben táplált ellenszenvé okán Bosznia-Hercegovina NATO-csatlakozása rövid- és középtávon valószínűtlen. Koszovónak szintén rosszak a kilátásai – a függetlenségét 2008-ban kikiáltó ország 2019-ig az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez sem tudott csatlakozni. Államiságának minél szélesebb körben történő elismeréséért a török kormány – nemzetközi befolyását felhasználva – aktívan lobbizik az ENSZ és az Iszlám Konferencia Szervezete fórumain²⁷ (Ekinci M. U. 2014).

8. Törökország kulturális térnyerése a Nyugat-Balkánon és a „neo-oszmanizmus”-vita

Törökország Balkán-politikájában a diplomácia mellett a kultúra is központi szerepet játszik. Ezen a téren az AKP nem titkolt célja a muszlim közösségek identitásának védelme és megerősítése, és ezáltal a térségbeli török kulturális befolyás növelése. Ezzel kapcsolatban Davutoğlu Stratégiai mélység című művében nem is fogalmazhatna világosabban: „A Balkánon minden leomló dzsámi, minden sorvadó muszlim intézmény, a kulturális értelemben eltűnő minden oszmán hagyományelem Törökország e térségre gyakorolt hatásának egy-egy elmozdított pillére” (Davutoğlu A. 2016). Bár politikusként valamelyest finomított a retorikáján, tagadhatatlan, hogy Ankara kulturális aktivitása az oszmán történelmi múltra és az iszlám vallásra épül. Az AKP puha eszközöket alkalmazva, elsősorban állami szervezeteken keresztül igyekszik megszilárdítani kulturális befolyását a térségben. Az utóbbiak közül a Török Nemzetközi Együttműködési és Fejlesztési Ügynökséget (TIKA), a Külhoni Törökök és Rokon Népek Elnökségét (YTB), a Vallási Ügyek Elnökségét (Diyanet) és a Yunus Emre Intézetet (YEE) érdemes kiemelni.

A török kormány a TIKA-t 1992-ben elsősorban a függetlenné vált közép-ázsiai köztársaságokkal való kapcsolattartás céljából hozta létre, tevékenységi köre később kiterjedt Eurázsia más régióira is. Jelentősége az AKP kormányzása alatt tovább nőtt, a török külpolitika egyik fontos eszközévé vált. A szervezet jelenleg (2019 eleje) 150 országban végez tevékenységet, ezek közül 59-ben működtet koordinációs hivatalt, éves költségvetése pedig megközelíti a 200 millió dollárt.²⁸ Céljai közé tartozik a török kisebbségek fennmaradásának elősegítése, bilaterális kapcsolatok építése, segélyezés, valamint különböző projektekhez nyújtott anyagi és szellemi támogatás (Fekete, 2014: 175) A TIKA egyik kiemelt célterülete a Balkán, a hat vizsgált állam mindegyikében jelen van. A térségben elsősorban oktatási, egészségügyi és infrastrukturális projektek támogatásával, valamint oszmán kori műemlékek védelmével és felújításával

²⁶ North Atlantic Treaty Organisation: Relations with the Republic of North Macedonia. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48830.htm, letöltés ideje: 2019. 03. 19.

²⁷ 2017 végéig 112 ENSZ tagállam ismerte el Koszovó függetlenségét. Ahhoz, hogy ENSZ tagállammá válhasson, a Közgyűlés tagjai kétharmadának támogatására van szüksége – ez a jelenlegi létszám mellett 128 szükséges szavazatot jelent.

²⁸ TIKA Official Website. www.tika.gov.tr, letöltés: 2018. 01. 07.

foglalkozik. Montenegróban például a TIKÁ támogatásával épült újjá 2008-ban a Mehmet Fatih Madrasza²⁹, valamint épült fel 2014-ben a bari Iszlám Kulturális Központ, melynek területén található az ország legnagyobb mecsete.

1. táblázat: a vizsgált országok részesedése (%) a TIKÁ költségvetéséből 2009 és 2014 között

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Albánia	1,45	1,25	0,75	1,2	1,81	2,03
Bosznia	6,54	2,1	1,34	2,6	4,1	7,35
Koszovó	1,37	5,74	1,3	0,9	3,56	1,32
Macedónia	2,33	15	2,15	3,51	2,3	3,46
Montenegró	3,19	2,1	2,3	1	0,83	2,31
Szerbia	1,62	1,23	2,04	2,77	1,1	1,28

Forrás: TIKÁ Annual Report 2014 alapján.

A 2010-ben létrehozott, és a miniszterelnökség közvetlen hatáskörébe tartozó YTB célja a külföldön élő török közösségekkel való kapcsolatok ápolása, valamint Törökország rokon népekkel (a Nyugat-Balkán esetében ez a bosnyákokat és albánokat jelenti) fenntartott kulturális, gazdasági és oktatási kapcsolatok erősítése. Feladatai közé tartozik a rendezvényszervezés, a kormánnyal együttműködő NGO-k munkájának összehangolása, valamint ösztöndíjak biztosítása külföldi hallgatók számára (Ekinci M. U. 2013).

Az 1924-ben létrehozott Diyanet az 1990-es évektől kezdve vált a török kulturális befolyás fontos csatornájává, az AKP alatt pedig a világ egyik legjelentősebb vallási hálózatává fejlődött. Az elnökség részt vesz a balkáni muszlim közösségek imámképzésében, támogatja a rossz állapotban lévő mecsetek felújítását, valamint újak építését, vallási ügyekben közvetítést vállal (közvetítő szerepet játszott például a már említett szerbiai muftikérdés kapcsán), iszlám konferenciákat rendez és minden évben több száz nyugat-balkáni hallgató számára biztosít vallási oktatást Törökországban (Öktem K. 2010).

A 2007-ben létrehozott YEE 2009-ben kezdte meg a működését, ma pedig közel ötven kulturális központot működtet a világ negyvenkét országában. Célja a török nyelv, történelem és művészet népszerűsítése konferenciák, kiállítások, képzések és szemináriumok megrendezése által. A szervezet a Nyugat-Balkánon különösen aktív, Boszniában és Koszovóban három-három, Albániában kettő, Macedóniában, Montenegróban és Szerbiában pedig egy-egy központot tart fenn.³⁰

Az említett intézmények tevékenysége mellett a magas rangú török politikusok 2000-es évek során gyakoribbá váló látogatásai is tovább erősítik Ankara térségbeli pozícióját. A török vezetők felszólalásai során rendszeresen utalnak a kulturális és történelmi kapcsolatokra, melyek összekötik Törökországot és a balkáni népeket. Példaként kiemelhetjük Erdoğan korábban már említett koszovói felszólalását, valamint Davutoğlu 2009. októberi szarajevói beszédét, melyben a külügyminiszter az oszmán történelmi időszakot a Balkán aranykorának nevezte, és kifejtette, hogy a térség ismételt felemelkedésének kulcsa egy, az Oszmán Birodaloméhoz hasonló, a gazdasági interdependencián és a kulturális harmónián alapuló berendezkedés lenne (Öktem K. 2010).

A török kulturális befolyás erősödését szolgálja továbbá, hogy a TRT Avaz állami televízió a balkáni régióban albán és bosnyák nyelvű adásokat is sugároz. A csatorna műsorai közül különösen népszerűek a történelmi témákat feldolgozó szappanoperák, melyek hozzájárulhatnak

²⁹ Felsőfokú vallási iskola

³⁰ Yunus Emre Enstitüsü Official Website. www.yee.org.tr, letöltés ideje: 2018. 01. 07.

az oszmán éra emlékének „megszépüléséhez”, és Törökország térségbeli megítélésének javulásához (Fekete J. 2014).

A térségben a nem állami szereplők közül a Fethullah Gülen muszlim vallástudós által alapított Hizmet mozgalom a legaktívabb, elsősorban az oktatás területén – a hat vizsgált országban összesen több mint negyven iskolát működtet.³¹ Miután Erdoğan és Gülen viszonya 2013-ban megromlott, a kormány terrorszervezetnek nyilvánította a Hizmetet, és azóta is törekszik a szervezet nemzetközi hálózatának felszámolására.³²

Dr. Pap Norbert meglátása szerint a török kulturális aktivitás legfontosabb eredménye, hogy a balkáni népek Törökországról alkotott képe az elmúlt években nagymértékben javult, még a törökök iránt hagyományosan negatív érzéseket tápláló keresztények körében is, ami szélesíti Ankara gazdasági mozgásterét a Balkánon, és a térségből érkező turisták számában is megmutatkozik.³³ Törökország „visszatérése” az Oszmán Birodalom által mintegy félezer évig uralt régióba ugyanakkor negatív reakciókat is kiváltott. Az említett politikai beszédek például még a muszlimok egyes köreiből is kérdéseket vetettek fel. Még nagyobb felháborodást váltott ki az a 2010-ben nyilvánosságra került hír, miszerint a török oktatási miniszter az albán és a koszovói kormányt is felszólította arra, hogy változtassanak meg bizonyos részleteket az iskolai történelemkönyvekben, mivel azok túlságosan negatív képet festenek az Oszmán Birodalomról. Miután a koszovói oktatási minisztérium eleget tett a kérésnek, koszovói és albániai értelmiségiek nyílt levélben tiltakoztak a döntés ellen, a török kormány követelését pedig kulturális agresszióknak minősítették (Vračić A. 2016).

A török kulturális „nyomulás” esetenként még hevesebb reakciókat váltott ki a nem muszlim közösségekből. Különösen a szerbek és a görögök körében terjedt el az a nézet, miszerint Törökország újkeletű aktivitása magában hordozza az egykori birodalom – valamilyen formában történő – visszaállításának ambícióját. A kibontakozó vita egyik központi alakja Darko Tanasković belgrádi professzor, aki 2010-es – Banja Lukában megjelent – Neo-oszmanizmus – Törökország visszatérése a Balkánra című művében foglalta össze a témával kapcsolatos álláspontját. Értelmezésében a neo-oszmanizmus az iszlamizmus, a turkizmus és az oszmán imperializmus ideológiai ötvözet. Belpolitikai szempontból legfőbb tényezője a szekuláris török társadalom iszlamizálódása, amely az ország kulturális-vallási összetételéből³⁴ adódóan természetes és – demokratikus keretek között – elkerülhetetlen folyamat. Mindezt „leköveti” a külpolitika átalakulása: Tanasković szerint az AKP végleg szakított a kemalista, nyugat-orientált hagyományokkal, és arra törekszik, hogy pragmatikus eszközöket alkalmazva, ugyanakkor egyoldalúan a muszlim közösségekre építkezve visszaállítsa befolyási övezetét az egykori Oszmán Birodalom területén (Svirčević M. 2010).

A könyv kapcsán számos befolyásos politikus és gondolkodó megszólalt. Hajrudin Somun, Bosznia-Hercegovina korábbi ankarai nagykövete például személyes hangvételű cikkben fejtette ki véleményét, miszerint Tanasković részéről tévedés a modern török külpolitika neo-oszmán jelzővel való megbélyegzése. Meglátása szerint az AKP teljesen pragmatikus reálpolitikát folytat, térségbeli célja pedig nem az imperializmus, hanem a stabilitás fenntartása, valamint a gazdasági lehetőségek leghatékonyabb kihasználása (Somun H. 2011). Ezzel összhangban álló álláspontot képvisel Serbo Rastoder bosnyák történészprofesszor is, aki szerint Tanasković (akit egyébként kiváló turkológusnak tart) könyve egy 19. századi szellemiségű, sikertelen kísérlet volt Davutoğlu külpolitikájának rossz színben való feltüntetésére.³⁵

³¹ Bosznia-Hercegovinában 15-öt, Albániában 12-öt, Macedóniában 7-et, Koszovóban 5-öt, Szerbiában és Montenegróban pedig 1-1-et.

³² Anadolu Agency: Fetullah Gulen's broad Western Balkans network. <http://aa.com.tr/en/education/fetullah-gulens-broad-western-balkans-network/617524>, letöltés ideje: 2018. 01. 08.

³³ Interjú Dr. Pap Norberttel. Pécs, 2017. 11. 27.

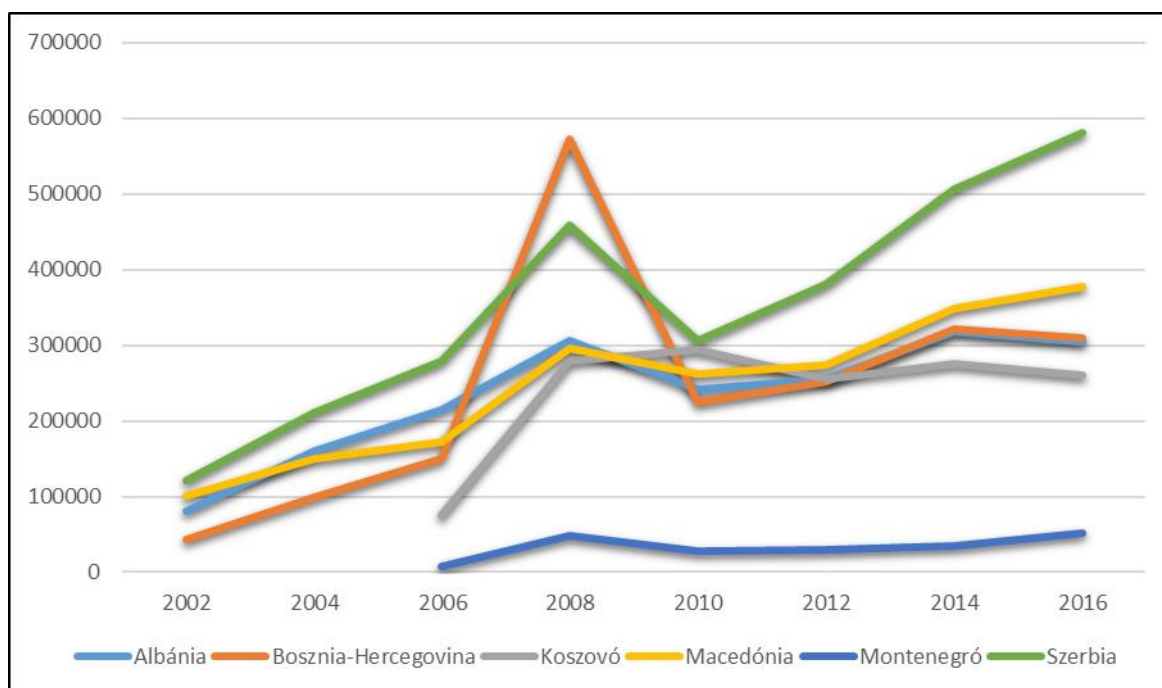
³⁴ A török társadalom több mint 99%-a muszlim.

³⁵ Interjú Dr. Serbo Rastoderrel. Podgorica, 2017. 10. 22.

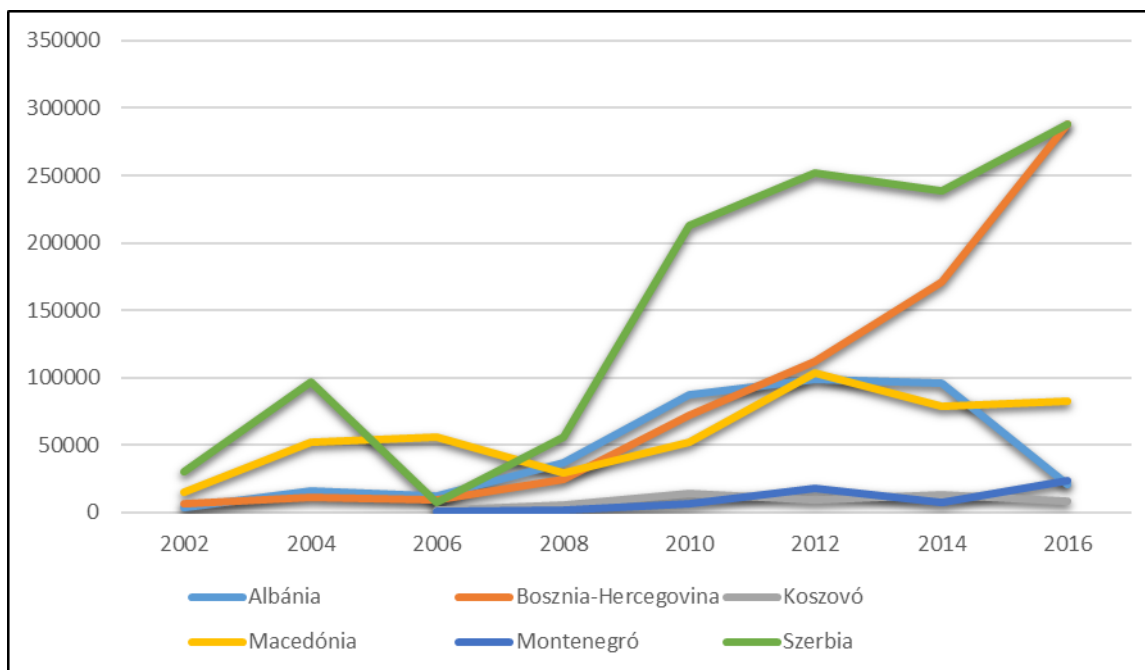
9. Törökország gazdasági ereje a Nyugat-Balkánon

A 2000-es évek folyamán Ankara a diplomácia és a kultúra mellett gazdasági téren is megerősítette a térségbeli pozícióját. A 2001-es gazdasági válságot követően a török GDP az AKP exportorientált gazdaságpolitikájának köszönhetően néhány éven belül megtöbbszöröződött, és az ország a környező régiók mindegyikében, így a Nyugat-Balkánon is megerősítette gazdasági befolyását. Az 5. és a 6. ábrákon látható, hogy Törökország vizsgált államokkal való külkereskedelmének értéke 2002 és 2008 között látványosan fellendült, a 2008-as válság hatására visszaesett, a 2010-es évek során pedig ismét növekedésnek indult. Külön érdemes kiemelni a török-szerb kereskedelmi kapcsolat alakulását, 2010-re ugyanis a térség országai közül Szerbia vált Törökország legjelentősebb kereskedelmi partnerévé, ami piacának mérete (Szerbia hétmillió lakosságával a térség legnépesebb állama) mellett az ország politikai stabilitásával magyarázható.

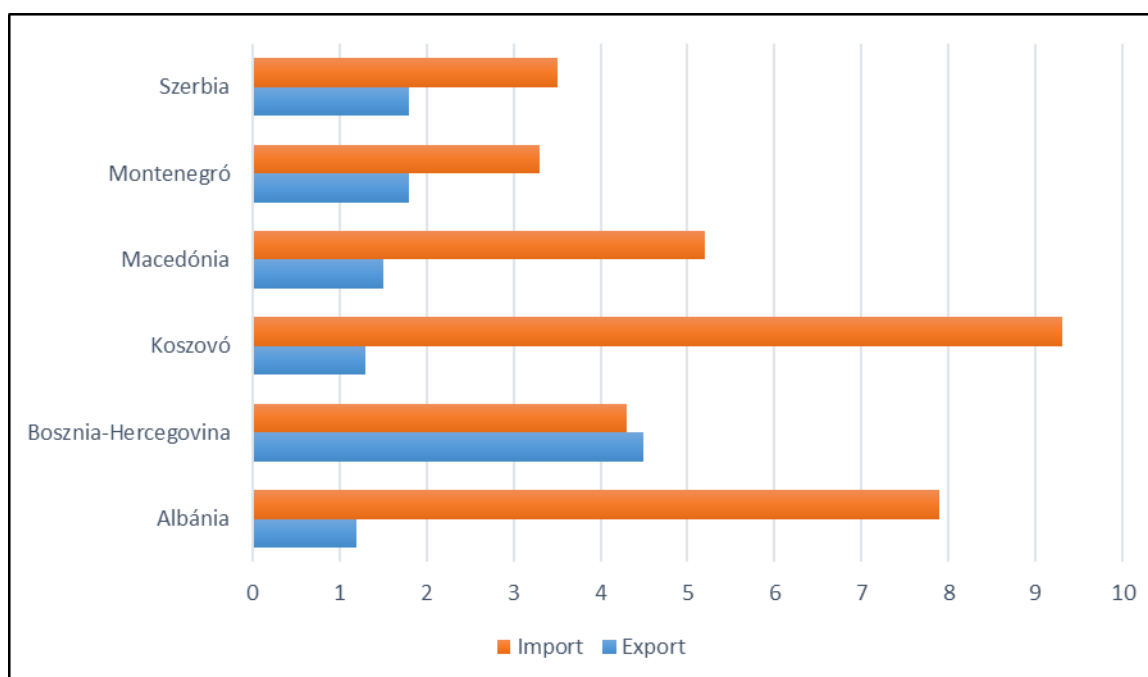
Törökország külkereskedelme a Nyugat-Balkánnal a látványos fejlődés ellenére is alacsony szintű maradt. 2016-ban a teljes török export kevesebb mint 2%-a áramlott a hat vizsgált államba. Ugyanez az érték az import esetében még kevesebb, az 1%-ot sem éri el. A nyugat-balkáni országok szemszögéből vizsgálva Törökország Albánia és Koszovó számára kiemelten, a többi állam számára legfeljebb közepesen fontos kereskedelmi partnernek számít, ahogyan azt a 8. ábra mutatja.

5. ábra: A vizsgált országokba irányuló török export értéke 2002 és 2016 között (ezer USD)
 Forrás: Saját szerkesztés a Central Bank of the Republic of Turkey www.tcmb.gov.tr adatai alapján

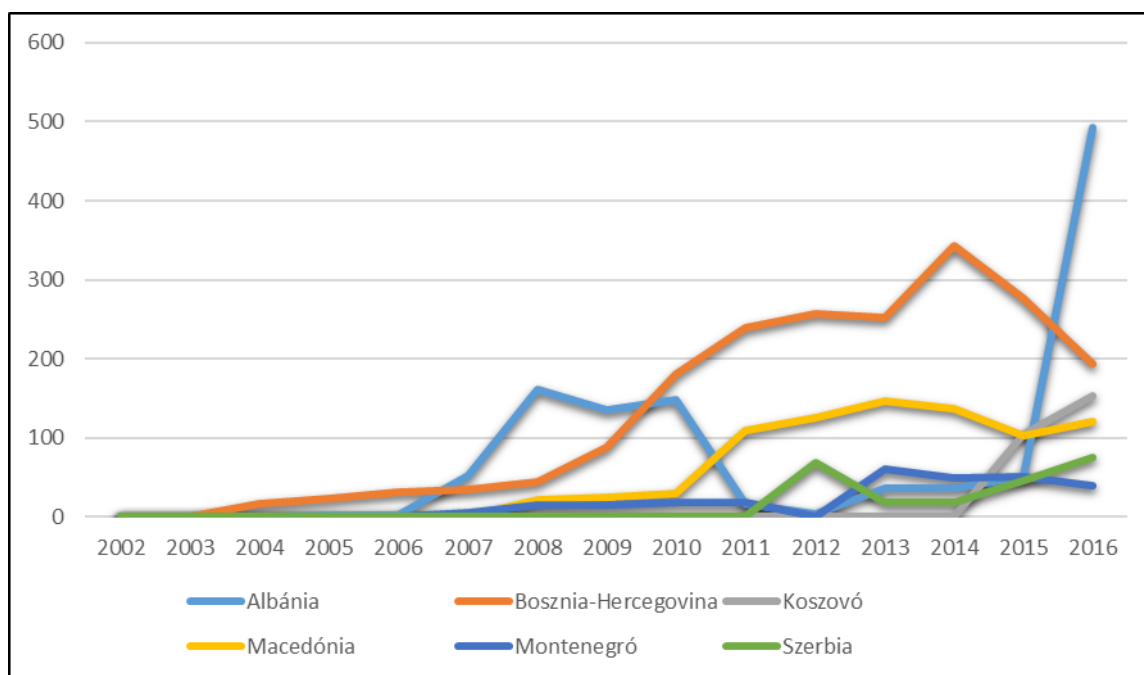
6. ábra: A vizsgált országokból érkező török import értéke 2002 és 2016 között (ezer USD)
 Forrás: Saját szerkesztés a Central Bank of the Republic of Turkey www.tcmb.gov.tr adatai alapján

7. ábra: Törökország részesedése a vizsgált államok külkereskedelmében, 2016-ban (%)
 Forrás: Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity <https://atlas.media.mit.edu> adatai alapján

A Törökországból a Nyugat-Balkán országaiba áramló közvetlen külföldi tőkebefektetésekre (FDI) vonatkozó 8. ábra alapján megállapíthatjuk, hogy a török FDI értéke 2007-ig minimális volt, ezt követően fokozatosan emelkedni kezdett. Gordana Đurović, a Podgoricai Egyetem Közgazdaságtudományi Karának professzora és Montenegró korábbi, európai integrációért felelős minisztere számolt be arról, hogy bár a török FDI nagyobb része továbbra is a

többségében muszlimok lakta térségekben koncentrálódnak, a török beruházások száma az elmúlt években Montenegró és Szerbia nem muszlimok által lakott részeiben is emelkedett. Meglátása szerint a török üzletemberek ügyesen használják ki a nyugat-balkáni országok külföldi tőke iránti igényét, és olyan, stratégiai jelentőséggel is bíró szektorokba fektetnek be, mint a közlekedés, az energia, a telekommunikáció, az oktatás és a pénzügyek.³⁶ Mindez tökéletesen illeszkedik a kormány stratégiájába. Törökország célja ugyanis nem a hagyományos értelemben vett imperializmus, ahogyan azt egyes kritikusai sejtetik, hanem az, hogy német mintára, infrastrukturális befektetések és kereskedelmi kapcsolatok révén láncolja magához a környező térségeket. Ahogyan azt a fenti adatok is alátámasztják, ez a fajta összekapcsoltság a Nyugat-Balkán esetében egyelőre viszonylag alacsony szintű – Törökország ugyan az elmúlt egy évtizedben megerősítette gazdasági pozícióját a térségben, súlya azonban a külkereskedelem és a befektetések terén továbbra is messze elmarad Németországtól vagy Olaszországtól.

8. ábra: A török FDI értéke a vizsgált országokban 2002 és 2016 között (millió USD)

Forrás: Saját szerkesztés a Central Bank of the Republic of Turkey <http://www.tcmb.gov.tr> adatai alapján

10. Törökország nyugat-balkáni befolyásának értékelése

Egyértelműen kijelenthető, hogy Törökország az elmúlt másfél évtizedben megerősítette pozícióját a Nyugat-Balkánon. Az AKP sikeres diplomáciai manőverei, kulturális projektjei, valamint gazdasági aktivitása nyomán az ország térségbeli befolyása jelentősen megnőtt, megítélése pedig javult. Ankara nem csupán a muszlim többségű államokkal szilárdította meg a kapcsolatát, reálpolitikai alapon Szerbiával és Montenegróval is jó viszonyt alakított ki, Macedóniával pedig a közös geopolitikai érdekek mentén továbbra is fenntartja szoros együttműködését. A Balkán egészét vizsgálva mindez kiegészíthető a török-görög, valamint a török-bolgár feszültség enyhülésével. Dr. Ivan Vuković, a Podgoricai Egyetem Politikatudományi Tanszékének oktatója szerint a török külpolitika eredményességének kulcsa elsősorban Ankara hozzáállásában keresendő: a támogatást feltételekhez kötő Európai Unióval, és a meglehetősen agresszív külpolitikát folytató Oroszországgal szemben nem követelőző vagy erőszakos –

³⁶ Interjú Dr. Gordana Đurovićcsal. Podgorica, 2017. 10. 16.

kulturális és gazdasági befolyását puha eszközök alkalmazásával, fokozatosan növeli.³⁷ Összegzésként azt mondhatjuk, hogy Davutoğlu „zéró probléma a szomszédokkal” külpolitikája, ha nem is minden elemében, de sikeres volt a Balkánon, e siker értékét pedig még tovább növeli a Davutoğlu-doktrína kudarcra Ciprus³⁸, a Kaukázus³⁹ és a Közel-Kelet⁴⁰ vonatkozásában. A 2010-es években kibontakozó nemzetközi kontextusban meglepő módon épp „Európa puskaporos hordója” az egyetlen térség Törökország szomszédságában, amely az etnikai-vallási feszültségek ellenére viszonylag stabil maradt. Amennyiben ilyen téren nem következik be változás, a Balkán gazdasági jelentősége Ankara számára a jövőben még tovább nőhet.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy Törökországnak a biztonsági, kulturális és gazdasági szempontok mellett vannak-e tisztán politikai jellegű érdekei a Nyugat-Balkánon. Dr. Ivan Vuković szerint az elmúlt egy évtizedben Ankara több ízben is megkísérelte egyre növekvő befolyását politikai érdekérvényesítésre használni. Meglátása szerint a török kormánynak három fő politikai célja van a térségben. Egyrészt, diplomáciai missziók segítségével nemcsak a térség államai, de a külső szereplők előtt is demonstrálni kívánja, hogy Törökország hozzájárulása a Nyugat-Balkán stabilitásának fenntartásához kulcsfontosságú, ezt pedig – akárcsak a migrációs folyamatokban játszott szerepét – nyomásgyakorlási eszközként kívánja használni az Európai Unióval szemben.⁴¹ A Wikileaks által 2013-ban kiszivárogtatott amerikai e-mailek egyike nem kevesebbet állít, mint hogy a 2009-ben, az USA és az EU részvételével meginduló, a bosznia-hercegovinai alkotmány átalakítását célzó butmiri folyamat részben Törökország nyomására fulladt kudarcba. A dokumentum szerint Ankara a tárgyalások felfüggesztését kérte Washingtontól, utóbbi pedig – Törökország Közel-Keleten játszott szerepére tekintettel – engedett a nyomásnak. Ankara lépése nem csupán azzal indokolható, hogy a boszniai államelnökség bosnyák tagja ellenezte a folyamatot; a török kormánynak az is célja volt, hogy az USA és az EU számára egyaránt nyilvánvalóvá tegye, Törökország megkerülhetetlen aktor a Nyugat-Balkánon.⁴²

Az AKP második politikai érdeke a Nyugat-Balkán kapcsán a Gülen-mozgalom helyi központjainak felszámolása, valamint a térség országaiban tartózkodó, és a török kormány által politikai bűncselekmény elkövetésével vádolt személyek kiadatásának elérése. A 2016 júliusi puccskísérletet követően – melyet az AKP hivatalos álláspontja szerint a jelenleg Amerikában tartózkodó Fethullah Gülen szervezett meg – a kormány szükségállapotot vezetett be, és széleskörű tisztogatásba kezdett. Egy év alatt közel 140 ezer közalkalmazottat – köztük magasrangú katonai vezetőket, rendőrfőnököket, bírákat és egyetemi tanárokat – bocsátottak el, és több mint 50 ezer embert – újságírókat, polgárjogi aktivistákat, üzletembereket – tartóztattak le.⁴³ E belpolitikai folyamat külpolitikai folytatásának tekinthető, hogy az AKP felszólította a nyugat-balkáni államokat a Gülen-intézmények bezárására, valamint a terrorizmussal gyanúsított személyek kiadatására. Dr. Ivan Vuković szerint Törökországnak ma már kellően erős a pozíciója ahhoz, hogy nyomást tudjon gyakorolni a térség államaira, ugyanakkor – mivel magánintézményekről van szó – a török követelés nehéz helyzet elé állítja az érintett kormányokat.⁴⁴ Intézkedéseik Törökország nyugat-balkáni befolyásának barométereként

³⁷ Interjú Dr. Ivan Vukovićsal. Podgorica, 2017. 10. 12.

³⁸ Azt követően, hogy Ciprus 2004-ben csatlakozott az EU-hoz, az ország egyesítését célul kitűző Annan-terv a görög ciprióták népszavazáson kifejezett akaratából megbukott.

³⁹ A török-örmény viszony továbbra is feszült, a Hegyi-Karabah státusza pedig még mindig vitatott, így az azeri-örmény konfliktus sem rendeződött.

⁴⁰ Szíria és Irak de facto bukott államokká váltak, ami az Iszlám Állam terrorszervezet felemelkedését, valamint a kurd-kérdés eszkalálódását eredményezte.

⁴¹ Interjú Dr. Ivan Vukovićsal. Podgorica, 2017. 10. 12.

⁴² Wikileaks: Re: DISCUSSION - Turkish and Russian influence in the Balkans. https://wikileaks.org/gifiles/docs/17/1789324_re-discussion-turkish-and-russian-influence-in-the-balkans.html, letöltés ideje: 2018. 01. 12.

⁴³ Pierni, Marc: Turkey one year after the failed coup. <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/71486>, letöltés ideje: 2018. 01. 14.

⁴⁴ Interjú Dr. Ivan Vukovićsal. 2017. 10. 12.

értelmezhető: az, hogy Albániában és Koszovóban „gülenizmussal” megvádolt török állampolgárokat vettek őrizetbe^{45,46}, a szerbiai igazságügyi minisztérium pedig egy kurd aktivista kiadatása mellett döntött⁴⁷ nyilvánvalóvá teszi, hogy Törökország képes érvényesíteni az akaratát, ugyanakkor az, hogy eddig egy Gülen-iskola sem került bezárásra, rávilágít érdekérvényesítő képességének határait.

A török kormány harmadik politikai célja a helyi török közösségek Ankara iránti szimpátiájának fenntartása. Törökországban 2017 áprilisában tartottak népszavazást az alkotmány módosításáról, és az elnöki rendszer bevezetéséről. A társadalom megosztottsága miatt Erdoğan számára kritikus fontosságú volt, hogy képes-e megszólítani a török diaszpórákat, nemcsak Nyugat-Európában, de a Balkánon is. Dr. Ivan Vuković meglátása szerint ennek érdekében Erdoğan a kampánya során több alkalommal is utalt Törökország balkáni muszlim és török közösségek iránti felelősségvállalására.⁴⁸ Az eredmények alapján az elnök populista retorikája hatásosnak bizonyult: az alkotmánymódosítást támogató török állampolgárok Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban, és Macedóniában is többségbe kerültek.⁴⁹

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy Törökország nyugat-balkáni befolyása az eredmények dacára is erősen korlátozott, elsősorban három tényező okán. A legfontosabb ezek közül, hogy Ankara gazdasági ereje a térségben limitált. Ahogy azt az előző fejezetben kifejtettem, a térség országaival való kereskedelmi kapcsolatok fellendülése, valamint a török beruházások számának növelése nyomán elért látványos fejlődés ellenére Törökország gazdasági befolyása – különösen a nyugat-európai államokéhoz képest – továbbra is gyenge, ami keretek közé szorítja az AKP mozgásterét a térségben. A második tényező Bosznia-Hercegovina megosztottsága, valamint a Szerb Köztársaság Törökországgal szembeni ellenszenvé. A Milorad Dodik vezette boszniai szerb politikai elit következetesen próbálja gátolni a török befolyás erősödését, így Ankara hiába alakított ki szoros kapcsolatot a bosnyák elittel, politikailag, kulturálisan és gazdaságilag sem tudta kellően megerősíteni pozícióját a törekeny belső szerkezetű államban. Mindez különösen annak fényében bír jelentőséggel, hogy Davutoğlu stratégiai víziójában kiemelten fontos szerepet szánt Boszniának. Végül a harmadik tényező az Európai Unió fokozatos terjeszkedése a Balkánon, melynek Törökországra gyakorolt hatása Horvátország példáján keresztül szemléltethető a legjobban: az ország 2013-as uniós csatlakozásával a 2002-ben megkötött török-horvát szabadkereskedelmi egyezmény megszűnt létezni⁵⁰, az EU pedig átvette Törökország diplomáciai közvetítő szerepét Bosznia és Horvátország között.

Az, hogy a nyugat-balkáni török befolyás a jövőben erősödni, avagy gyengülni fog, három változó függvénye. Az első a törökországi belpolitikai helyzet alakulása. A kormány autoriter lépései, az ellenzéki tüntetések számának emelkedése, a sikertelen puccskísérlet, a migrációs válság, az ország szomszédságában zajló fegyveres konfliktusok, valamint a török-kurd ellentét mind hozzájárultak a belpolitikai stabilitás megrendüléséhez, a líra árfolyamának gyengüléséhez, a befektetői bizalom csökkenéséhez, valamint a gazdasági fejlődés lelassulásához. Amennyiben Törökország képes lesz stabilizálni saját politikai és gazdasági helyzetét, úgy nyugat-balkáni

⁴⁵ Anadolu Agency: 'Fuat Avni' hesabına istihbarat sađlayan FETÖ űuphelisi T¼rkiye'ye iade edilecek. <http://aa.com.tr/tr/dunya/fuat-avni-hesabina-istihbarat-sađlayan-feto-suphelisi-turkiyeye-iade-edilecek/961267>, letöltés ideje: 2018. 01. 12.

⁴⁶ Morina, Die: Kosovo Faces Dilemma Over Turkish Extradition Demand. <http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-faces-dilemma-over-turkish-extradition-demand-11-03-2017>, letöltés ideje: 2018. 01. 12.

⁴⁷ Zivanović, Maja: Serbia Ignores UN and Extradites Kurd to Turkey. <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbia-extradited-kurdish-political-activist-to-turkey-12-26-2017>, letöltés ideje: 2018. 01. 12.

⁴⁸ Interjú Dr. Ivan Vukovićsal. 2017. 10. 12.

⁴⁹ Az igen-szavazatok aránya az érintett országokban: Albánia – 41,8%, Bosznia-Hercegovina – 61,83%, Koszovó – 57,14%, Macedónia – 57,97%. Wikipedia: Turkish constitutional referendum, 2017. https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_constitutional_referendum,_2017, letöltés ideje: 2018. 01. 13.

⁵⁰ Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs: Relations between Turkey and Croatia. <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-croatia.en.mfa>, letöltés ideje: 2018. 01. 12.

befolyásának megőrzésére, illetve növelésére is nagyobb esélye van. Ilyen téren az Iszlám Állam visszaszorulása, valamint a migrációs nyomás enyhülése pozitív, míg a kormány illiberális intézkedései nyomán egyre mélyülő társadalmi megosztottság negatív tényező. A második változó a Nyugat-Balkán helyzete. Ha a térség megőrzi stabilitását, Törökország tovább erősítheti befolyását annak egészében, egy újabb fegyveres konfliktus kitörése esetén azonban a hozzá kulturálisan közel álló szereplők mellett foglalna állást, ami veszélybe sodorná a Szerbiával, Montenegróval és Macedóniával fenntartott reálpolitikai együttműködését (Ekinci M. U. 2013). Az 1990-es évek háborús traumáinak ellenére a térségben a mai napig több feszültséggóc létezik. Macedóniában⁵¹ a macedón-albán, Koszovóban⁵² pedig az albán-szerb ellentét torkollott több alkalommal is fegyveres összecsapásokba. A harmadik tűzfészek Bosznia-Hercegovina, ahol a szerb nacionalisták szeparatista törekvései generálnak feszültséget. Az ország darabokra hullása esetén nem zárható ki egy olyan nyílt konfliktus lehetősége, amely láncreakciót indíthat el a térségben. Az utolsó változó az EU bővítéspolitikájának, valamint ezzel összefüggésben Törökország és az Unió kapcsolatának jövőbeli alakulása. Ahogy korábban utaltam rá, amennyiben Ankara és Nyugat-Európa viszonya továbbra is feszült marad, ezzel egyidejűleg pedig az eddig meglehetősen lassú és akadozó bővítési folyamat új lendületet⁵³ vesz, az Törökország nyugat-balkáni térségtől való elszigetelődéséhez vezethet.

11. Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy felmérjem és bemutassam Törökország befolyását a Nyugat-Balkánon. Ennek érdekében először a balkáni török külpolitika hátterét tártam fel: azokat a földrajzi, történelmi, kulturális és társadalmi tényezőket ismertettem, melyek magyarázatot adnak a török kormány térség iránt tanúsított érdeklődésére. Ezt követően Törökország szerepvállalását mutattam be a nyugat-balkáni régióban: először diplomáciai, kulturális és gazdasági szempontból vizsgáltam meg a török külpolitika eredményeit és kudarcait a hat érintett államban, majd ez alapján azt elemeztem, hogy Ankara milyen hatékonysággal képes befolyását politikai akarattá formálni. Ezzel kapcsolatban arra a konklúzióra jutottam, hogy a balkáni török pozíció továbbra is korlátozott mivolta, valamint egyes török politikusok megnyilvánulásai nyomán kibontakozó heves viták ellenére az Ahmet Davutoğlu nevével fémjelzett, elsősorban soft-power eszközökre épülő külpolitika összességében sikeresnek tekinthető, különösen annak fényében, hogy a volt külügyminiszter doktrínája a Közel-Keleten és a Kaukázusban kevesebb eredményt hozott, sőt, előbbi kapcsán, elsősorban a szíriai konfliktus nyomán kudarcba is fulladt. E fejlemény – gazdasági szempontból – felértékelheti a Balkánt Ankara számára, egyben rámutat a régiók közötti függőségi viszonyra, nevezetesen arra, hogy a balkáni török befolyás erőteljesen függ a globális és regionális egyensúlyi viszonyoktól, Törökország más régiókban betöltött pozíciójától, és más államokkal való kapcsolatától. Végül azt vizsgáltam meg, hogyan alakulhat a jövőben Törökország nyugat-balkáni befolyása. Ennek kapcsán arra a következtetésre jutottam, hogy a térségbeli török pozíció több tényező – a török belpolitika fejleményei, a Nyugat-Balkán stabilitása, Törökország és az Európai Unió viszonya – függvényében változhat, pozitív és negatív irányban egyaránt. Ankara jelenleg a status quo-ban érdekelt – amennyiben a térségben nem megy

⁵¹ A legsúlyosabb, 22 halálos áldozatot követelő incidensre 2015. májusában, Kumanovóban került sor. Robinson, Matt–Bytyci, Fatos: Gun battle in ethnic Albanian region deepens Macedonian crisis. <https://www.reuters.com/article/us-macedonia-police/gun-battle-in-ethnic-albanian-region-deepens-macedonian-crisis-idUSKBN0NU06X20150510>, letöltés ideje: 2018. 01. 13.

⁵² A 2011-től 2013-ig tartó észak-koszovói válság során több incidensre is sor került a koszovói rendőrség és szerb csoportok között. Wikipedia: North Kosovo crisis. https://en.wikipedia.org/wiki/North_Kosovo_crisis, letöltés ideje: 2018. 10. 13.

⁵³ 2014-ben, Németország kezdeményezésére indult el az ún. Berlini folyamat, melynek célja az Unió és a Nyugat-Balkán közötti politikai, gazdasági és társadalmi kötélekek erősítése és ezáltal a bővítési folyamat felgyorsítása.

végbe komoly változás, Törökország továbbra is fenn tudja majd tartani a régió muszlim közösségeivel ápoltságát, valamint tovább erősítheti nyugat-balkáni gazdasági befolyását.

Irodalomjegyzék

- CEVIKÖZ, Ü. (2016): Could Turkey become a new energy trade hub in South East Europe? *Turkish Policy Quarterly*.
- DAVUTOĞLU, A. (2016): *Stratégiai mélység – Törökország nemzetközi helyzete*. Antall József Tudásközpont, 518 p.
- DAVUTOĞLU, A. (2011): A Forward Looking Vision for the Balkans. Center for Strategic Research, No.1, October 2011, 14 p.
- DALAY, G.—FRIEDMAN, D. (2013): The AK Party and the Evolution of Turkish Political Islam's Foreign Policy. *Insight Turkey*, 2013/15.
- DALAY, G. (2016): Emerging Threats and New Trends in Turkish Foreign Policy. *Center for American Progress*.
- DEMIRTAŞ, B. (2015): Turkish foreign policy towards the Balkans: A Europeanised foreign policy in a de-europeanised national context? *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 2015, 20(10), pp. 1–17.
- DEMIRTAŞ, B.—PAVLOVIĆ, Đ.—SARIER, D. E. (2015): *Current Turkey–Serbia relations*. Center for Strategic Research. 66 p.
- EKINCI, M. U. (2014): A Golden Age of Relations: Turkey and the Western Balkans During the AK Party Period. *Turkish Insight*, 16(1), 103–125 pp.
- EKINCI, M. U. (2013): *Turkey's „zero problems” era in the Balkans*. SETA Analysis 2013 October No. 1., 40 p.
- EGERESI Z.—PÉNZVÁLTÓ N. (2017): Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsímépítés Törökországban (2002–2017). *SVKK-elemzések*, 2017/10., 25 p.
- EGERESI Z. (2016): Az AKP külpolitikájának pillérei. In: Baranyi T. P.—Szálkai K. (szerk.): *Újhold – A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. Antall József Tudásközpont, pp. 122–154.
- EGERESI Z. (2013): Törökország és a Balkán. *Külgügyi Szemle*, 12(1), pp. 39–58.
- EUROPEAN COMMISSION (2010): *Turkey 2010 Progress Report*. Brussels, 104 p.
- FEKETE J. (2014): Törökország külpolitikája és kulturális jelenléte a Balkánon. In: Reményi P. (szerk.): *Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon*. Publikon Kiadó, pp. 165–185.
- KACZIBA P. (2017): *A nemzetközi válságkezelés békeépítő koncepciója és ciprusi alkalmazásának tanulságai*. Doktori értekezés, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs.
- KHANNA, P. (2016): *Konnektográfia*. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 512 p.
- KŐVÁGÓ Á. (2014): *Törökország és a Nyugat-Balkán*. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest.
- MARCIACQ, F. (2017): *The EU and the Western Balkans after the Berlin Process*. Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 28 p.
- MITROVIĆ, M. (2014): Turkish Foreign Policy towards the Balkans: The influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey. *Balkan Relations. Get MA Working Paper Series*, 69 p.
- N. RÓZSA E. (2015): A török külpolitika irányai. *KKI-elemzések*, 2015/4.
- ÖKTEM, K. (2010): *New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans*. St Antony's College, University of Oxford, 58 p.
- PINTÉR A. (2013): Törökország külpolitikája a 21. század elején – neosozmán vagy újradefiniált török külpolitika? *Külgügyi Szemle*, 12(1), pp. 10–21.

- RADA CS. (2016): Bezárkózásból kiteljesedő aktivizmus: a török külpolitika átalakulásának okai. *Nemzet és Biztonság*, 8(3), pp. 3–17.
- SEZAL, M. A. (2016): Transformation of Turkey's Foreign Policy: From Proactivity to (Religious) Idealism. *CEEISA-ISA Joint International Conference*, 23-25 June 2016, Ljubljana, Slovenia
- SOMUN, H. (2011): Turkish Foreign Policy in the Balkans and "Neo-Ottomanism": A Personal Account. *Turkish Insight*, 13(3), pp. 33–41.
- SVIRČEVIĆ, M. (2010): Darko Tanasković, Neosmanizam. Povratak Turske na Balkan. *Balkanica XLI*, Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts Belgrade.
- VRAČIĆ, A. (2016): Turkey's role in the Western-Balkans. SWP Research Paper, Berlin, 34 p.

Internetes források

- ALDRICH, J. R.: America used Islamists to arm the bosnian muslims. Letöltés ideje: 2017. 12. 25. <https://www.theguardian.com/world/2002/apr/22/warcrimes.comment>
- ANADOLU AGENCY: Fetullah Gulen's broad Western Balkans network. Letöltés ideje: 2018. 01. 08. <http://aa.com.tr/en/education/fetullah-gulens-broad-western-balkans-network/617524>
- BALLIN, A.–DEMIRCAN, O.: EU, Russia and Turkey Struggle for Balkan Influence. Letöltés ideje: 2018. 01. 22. <https://global.handelsblatt.com/politics/eu-russia-and-turkey-struggle-for-balkan-influence-815423>
- BBC NEWS: Turkey's Erdogan calls Dutch authorities 'Nazi remnants'. Letöltés ideje: 2018. 01. 22. <http://www.bbc.com/news/world-europe-39242707>
- CENTRAL BANK OF THE REPUBLIC OF TURKEY OFFICIAL WEBSITE. Letöltés ideje: 2018. 01. 10. www.tcmb.gov.tr
- CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY: THE WORLD FACTBOOK. Letöltés ideje: 2018. 02. 05. <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/>
- DARKO D.: Macedonia-Turkey: The ties that binds. Letöltés ideje: 2017. 12. 26. <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-turkey-the-ties-that-bind>
- ENGD AHL, F. W.: Turkey, Russia and Interesting New Balkan Geopolitics. Letöltés ideje: 2018. 01. 24. <https://journal-neo.org/2017/07/31/turkey-russia-and-interesting-new-balkan-geopolitics/>
- GEOPOLITICAL FUTURES: Assessing Turkey's Power in the Balkans. Letöltés ideje: 2017. 11. 01. <https://geopoliticalfutures.com/assessing-turkeys-power-balkans/>
- GURBANOV, I.: Perspective for 'Turkish Stream' Project: Possible scenarios and challenges. Letöltés ideje: 2018. 01. 24. <https://www.naturalgasworld.com/perspective-for-turkish-stream-project-possible-scenarios-and-challenges-35401>
- HORNYÁK Á.: A Balkán története a 18-20. században. Letöltés ideje: 2017. 12. 10. http://arkadia.pt.ehu/tortenelem/cikkek/a_balkan_tortenete_18_20_sz
- KOVACEVIĆ, L. ET AL.: Standing at the Gateway to Europe - The Genetic Structure of Western Balkan Populations Based on Autosomal and Haploid Markers. Letöltés ideje: 2017. 12. 29. <https://www.researchgate.net>

- MORINA, D.: Kosovo Faces Dilemma Over Turkish Extradition Demand. Letöltés ideje: 2018. 01. 12.
<http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-faces-dilemma-over-turkish-extradition-demand-11-03-2017>
- NEWS.AZ: Trans Adriatic Pipeline project open to Iran when sanctions removed. Letöltés ideje: 2018. 01. 04.
<https://news.az/articles/iran/96999>
- PIERNI, M.: Turkey one year after the failed coup. Letöltés ideje: 2018. 01. 14.
<http://carnegieeurope.eu/strategieurope/71486>
- RE: DISCUSSION - Turkish and Russian influence in the Balkans. Letöltés ideje: 2018. 01. 12.
https://wikileaks.org/gifiles/docs/17/1789324_re-discussion-turkish-and-russian-influence-in-the-balkans-.html
- REPUBLIC OF TURKEY MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS: Relations between Turkey and Croatia. Letöltés ideje: 2018. 01. 12.
<http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-croatia.en.mfa>
- REUTERS: Macedonia says ready to change its name and end row with Greece. Letöltés ideje: 2018. 02. 07.
<https://www.reuters.com/article/us-macedonia-greece/macedonia-says-ready-to-change-its-name-and-end-row-with-greece-idUSKBN1FQ2OY>
- ROBINSON, M.–BYTYCI, F.: Gun battle in ethnic Albanian region deepens Macedonian crisis. Letöltés ideje: 2018. 01. 13.
<https://www.reuters.com/article/us-macedonia-police/gun-battle-in-ethnic-albanian-region-deepens-macedonian-crisis-idUSKBN0NU06X20150510>
- SYLVIE G.: Turkish policy towards the conflict in Kosovo: the preeminence of national political interests. Letöltés ideje: 2017. 12. 26.
<http://journals.openedition.org/balkanologie/517>
- THE OBSERVATORY OF ECONOMIC COMPLEXITY Letöltés ideje: 2018. 01. 10.
<https://atlas.media.mit.edu>
- TIKA OFFICIAL WEBSITE. Letöltés ideje: 2018. 01. 07.
www.tika.gov.tr
- TIKA ANNUAL REPORT 2014. Letöltés: 2018. 01. 07.
http://www.tika.gov.tr/en/publication/list/tika_annual_reports-22
- TRANS ADRIATIC PIPELINE OFFICIAL WEBSITE. Letöltés ideje: 2018. 01. 04.
www.tap-ag.com
- WIKIPEDIA: Turkish constitutional referendum, 2017. Letöltés ideje: 2018. 01. 13.
https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_constitutional_referendum,_2017
- WIKIPEDIA: North Kosovo crisis. Letöltés ideje: 2018. 10. 13.
https://en.wikipedia.org/wiki/North_Kosovo_crisis
- YUNUS EMRE ENSTITÜSÜ OFFICIAL WEBSITE. Letöltés ideje: 2018. 01. 07.
www.yee.org.tr
- ZIVANOVIĆ, M.: Serbia Ignores UN and Extradites Kurd to Turkey. Letöltés ideje: 2018. 01. 12.
<http://www.balkaninsight.com/en/article/serbia-extradited-kurdish-political-activist-to-turkey-12-26-2017>

Interjúk

Interjú Dr. Gordana Đurovićsal. Podgorica, 2017. 10. 16.

Interjú Dr. Hóvári Jánossal. 2017. 07. 09. (elektronikus levelezés)

Interjú Dr. Pap Norberttel. Pécs, 2017. 11. 27.

Interjú Dr. Ivan Vukovićsal. Podgorica, 2017. 10. 12.

Interjú Dr. Serbo Rastoderrel. Podgorica, 2017. 10. 22.
